Utrecht University Library
Partner in Science
Universiteit Utrecht

Beoordeeling van de conjecturen op den tekst van het evangelie van Mattheus

https://hdl.handle.net/1874/240688

Utrecht
Theol. dis.
Mei 1885

H. FRANSSEN

BEOORDEELING VAN DE CONJECTUREN OP DEN TEKST VAN HET EVANGELIE VAN MATTHEÜS

BEOORDEELING VAN DE CONJECTUREN

OP DEN TEKST VAN

HET EVANGELIE VAN MATTHEUS.

BEOORDEELING VAN DE CONJECTUREN

OP DEN TEKST VAN

HET EVANGELIE VAN MATTHEUS.

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

Doctor in de Godgeleerdheid,

AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT,

NA MACHTIGING VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

DR N. W. P. RAUWENHOFF,

Hoogleeraar in de Faculteit der Wis- en Natuurkunde,

VOLGENS BESLUIT VAN DEN ACADEMISCHEN SENAAT

EN

OP VOORDRACHT DER FACULTEIT VAN GODGELEERDHEID,

IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

op Vrijdag, den 1sten Mei 1885, des namiddags te 1 uur,

DOOR

HERMAN FRANSSEN,

Geboren te AMSTERDAM.

UTRECHT,

A. H. TEN BOKKEL HUININK.

1885.

UNIVERSITEITS BIBLIOTHEEK UTRECHT

OPGEDRAGEN

AAN

MIJN GELIEFDE OUDERS

EN

MIJN AANSTAANDEN SCHOONVADER.

EEN WOORD VOORAF.

Hadden wij ons oorspronkelijk voorgesteld de conjecturen op den tekst van de Evangeliën van Mattheus en Marcus te beoordeelen, verschillende redenen, goedgekeurd en gebillijkt door hen, met wie wij daar over spraken, brachten ons er toe af te zien van dit plan en ons te bepalen tot wat wij hierbij aanbieden.

Nu is een meer of minder uitvoerige bespreking van het goed recht van conjecturen en de eischen, welke haar gesteld moeten worden, onnoodig na al hetgeen in ons vaderland gedurende de laatste vijf jaren geschreven is over de tekstkritiek van het N T. Alleenlijk meenen wij nog met een enkel woord hier te moeten zeggen waarom wij een en ander opnamen, dat in dit geschrift een plaats en bespreking vindt. Men heeft toch Dr van Manen verweten, dat in zijn tuin „sterile est τὸ ξύλον τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρόν" *(Mnemosyne 1881, p. 278), omdat hij een „belachelijke" conjectuur vermeldde. Dat het niet een conjectuur was, werd niet aangevoerd. Ook Michelsen, de verhandelingen van Dr*

van Manen en Dr van de Sande Bakhuyzen beoordeelende (Studiën, 1881), gispt in denzelfden, dat hij gissingen mededeelt, gemaakt op plaatsen, „waar de tekst ongeschonden is overgeleverd", omdat „we daar met geen coniecturen van doen hebben" (bl. 154). Daarentegen merkt Michelsen aan op Dr van de Sande Bakhuyzen, dat „uit het kleine lijstje van verworpene coniecturen (blz. 19 en 306) ten getale van 18, ten minste zeven zijn, die behandeling hadden verdiend, omdat ze op werkelijk corrupte pll. zijn aangebracht" (blz. 157). Dit wordt gezegd o. a. met het oog op Matth. 7 : 15, waar Price (bij Bowyer) ἐκδύμασι wil lezen in plaats van ἐνδύμασι. — Alsof allen het er over eens waren, welke plaatsen „werkelijk corrupt" zijn! Matth. 7 : 15 valt naar onze opvatting hier niet onder (zie wat door ons geschreven is blz. 39), zoodat Dr van de Sande Bakhuyzen de bedoelde conjectuur terecht wegliet, zoo wij den regel, door Michelsen gewenscht, toepassen. De onhoudbaarheid van dezen maatstaf springt zoo doende in het oog.

Heeft iemand in ernst iets voorgesteld (en dit moeten wij toch onderstellen bij de meer of minder geleerde mannen, die zich beziggehouden hebben met den tekst van het N. T.), dan verdient hij ook met ernst aangehoord te worden door hen, die zich onder zijn gehoor begeven; m. a. w. zij mogen zijn meening niet stilzwijgend of lachend verwerpen, maar moeten hiervoor gronden hebben, welke ten minste hun zelven voldoen. Bij een openbare behandeling dienen deze nu ook vermeld te worden, gelijk de voorsteller van een conjectuur

ook in het openbaar optrad. De billijkheid en waardeering eischen dus bespreking van alle *conjecturen. Wij hebben dan ook naar volledigheid gestreefd.*

Hoewel wij nu erkennen, dat onder de variae lectiones ook conjecturen van afschrijvers of verbeteraars voorkomen, gaan wij deze toch voorbij, omdat „altijd nog de mogelijkheid bestaat, dat de oordeelkundige, die ze zoo noemt .... zich bedriegt en dat voor een gissing wordt aangezien, wat werkelijk een bestanddeel is van den oorspronkelijken, doch misschien in andere opzichten jammerlijk bedorven tekst." Bovendien heeft hier ook de diplomatische kritiek de rechtspraak. Eveneens gaan wij voorbij de lezingen, welke gevonden worden in sommige uitgaven van het N. T. zonder dat zij steunen op een getuige, terwijl zij ook niet aangeduid zijn als opzettelijke veranderingen. Een drukfout kan soms zulk een afwijkende lezing veroorzaken, gelijk wij ons herinneren, dat ergens αὐτόυ *gedrukt was voor* αὐτόν. *Een ander, die den tekst wilde uitgeven, verbeterde (?) dit nu in* αὐτοῦ, *en gaf zoo doende een nieuwe lezing.*

Daar verder Dr van Manen en Dr van de Sande Bakhuijzen ieder naar eigen zienswijze een verzameling van conjecturen aanboden, meenden wij niet slechts de werkelijke conjecturen te moeten beoordeelen, maar ook te moeten vermelden waarom wij iets uit hun verzamelingen niet bespreken. Vooral is dit noodig, wanneer het geschiedde, omdat er een of meer getuigen zijn voor de lezing, welke voorgesteld werd. Bij ondervinding weten wij, hoe licht iets aan de oplettendheid kan ontsnappen; in 't bizonder daar Tischendorf niet al de

varianten opgeeft, welke men reeds bij Griesbach, Lachmann of Tregelles kan vinden.

Ten slotte verklaren wij den tekst van Tischendorfs editio octava ten grondslag gelegd te hebben, niet omdat wij dezen voor den oorspronkelijken houden, maar omdat hij geacht kan worden de meest bekende te zijn.

Thans rest mij nog een persoonlijk woord.

In de eerste plaats wend ik mij tot U, mijn geliefde Ouders, om U te danken voor alles, wat Gij aan mijn vorming en opleiding ten koste gelegd hebt, voor al de liefde en belangstelling, welke Gij mij steeds betoond hebt! Met U dank ik God, dat Hij mij tot zoover gebracht heeft. Zij Hij mij ook in mijn toekomstigen werkkring steeds nabij, opdat ik Hem verheerlijke door veel vruchten te dragen en zoo Uw levensavond verhelderd worde door de bekroning Uwer gebeden en zorgen te zien!

Ook aan U, mijn aanstaande Betrekkingen, gevoel ik mij nauw verbonden door al de bewijzen van liefde en toegenegenheid, welke ik ondervond. Bovenal zal de herinnering aan den winter van 1883 nimmer bij mij verdwijnen. God vergelde U wat Gij aan mij gedaan hebt!

Dat ik geroepen kon worden tot den heerlijken arbeid, waartoe ik wij weldra hoop te begeven heb ik voor een niet gering deel ook aan U te danken, mijn waarde Broeder! Ach, dat bij de gedachte aan U terstond de treurigheid mijn hart binnensluipt! Verlichte onze God

en Vader Uw kruis, en geve Hij U genadiglijk ook in deze verdrukking te roemen!

Niet minder gevoel ik mij dankbaar gestemd jegens mijn Leermeesters van vroegeren en lateren tijd! Bepaald heb ik hierbij het oog op Ulieden, Hooggeleerde DOEDES, BEETS *en* VALETON, LASONDER *en* CANNEGIETER, *terwijl ik ook met weemoed gedenk aan Prof.* VAN OOSTERZEE, *reeds bijna drie jaar geleden ontslapen! Vele blijken van ware belangstelling en groote welwillendheid gaan thans voorbij mijn geest! Menige nuttige les, menig opbouwend woord hoor ik nu nog als voor het eerst! Ontvangt mijn oprechten dank voor al, wat Gij mij geschonken hebt, voor alles, wat ik van U genieten mocht. Zeer wensch ik, dat ik Uw opleiding tot wetenschappelijkheid nimmer oneer moge aandoen, en dat ik nimmer het voorbeeld vergeten moge, dat Gij mij gaaft in Uw gedrag jegens andersdenkenden. Schenke God U bij voortduring kracht tot het vervullen van Uwe belangrijke werkzaamheden, voor zooverre Hij U nog daarin liet, en geve Hij U steeds Zijnen Geest, die in al de waarheid leidt, opdat Gij velen bekwaam maken moogt om getuigen der waarheid te zijn!*

In het bizonder nog betuig ik U, Hooggeleerde DOEDES, *Hooggeachte Promotor! mijn innigen dank voor de vele moeiten, die Gij U voor mij getroost hebt, en voor de menigerlei hulp, waarmede Gij mij ten allen tijde in mijn studie gesteund hebt, laatstelijk ook bij het vervaardigen van dit proefschrift. Moge dit alles tot gedachtenis opkomen voor God!*

Mijn beste wenschen ook voor U, Hooggeleerde LAMERS

en CRAMER! *die opgetreden zijt als Hoogleeraren aan de Utrechtsche Universiteit, nadat voor mij de tijd was aangebroken, dat ik slechts zeer weinig meer met haar in betrekking stond!*

En Gij, mijn Vrienden van ouderen of jongeren leeftijd, die mij zoo dikwerf en zoo treffend met raad en daad steundet, gelooft mij dat ik Uwer in dankbare gedachtenis houd. Ontvangt ook dit werk als een bewijs mijner erkentelijkheid en ter herinnering aan onze vriendschap. Vaart allen wel!

UTRECHT, 14 April 1885. H. F.

DE CONJECTUREN OP

DEN TEKST VAN HET EVANGELIE

VAN

MATTHEUS.

I : 1. Βίβλος γενέσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ υἱοῦ Δαυείδ κ. τ. ἑ.

Piscator (bij W. Bowyer, Critical conjectures and observations on the N. T. London 1812. 4th ed.) meent, dat misschien hier en ook in de LXX gelezen moet worden γενέσεων, naar het Hebreeuwsch סֵפֶר תּוֹלְדוֹת, Gen. 5 : 1; 2 : 4. — Maar τὸ βδέλυγμα τῶν ἐρημώσεων Dan. 9 : 27 is in de LXX pluralis, gelijk in het Hebreeuwsch; Mt. 24 : 15, Mc. 13 : 14 is daarentegen τῆς ἐρημώσεως singularis (Bowyer), terwijl het verder van genoegzame bekendheid is, dat de Zeventig zeer dikwijls vrij vertaalden. Het moet de vraag zijn wat zij werkelijk hebben geschreven, niet wat zij hadden moeten schrijven. Dat zij nu βίβλος γενέσεως schreven, en Mt. 1 : 1 ditzelfde stond, is zeker, daar er geen gegronde reden bestaat om het in twijfel te trekken.

J. D. ab Hoven bij F. Stosch (Museum criticum, vol. II. 1777.) wil gelezen hebben Ἰησοῦ τοῦ Χριστοῦ, opdat duidelijk zij, dat Hij bedoeld is, die zoowel onder den naam van „Jezus" als onder dien van „Christus" voorkomt, en dat Mattheus het oog heeft op dien Jezus,

die de Messias, de Zoon van David is. — Welken grond heeft men, om den evangelist deze bedoeling toe te schrijven? Vs. 18, dat toch blijkbaar op vs. 1 terug slaat, geeft tot dit vermoeden geen aanleiding; of zou soms ook daar het lidwoord door de schuld der afschrijvers zijn verdwenen? Integendeel is het gebruik van Ἰησοῦς Χριστός, den vollen naam, hier juist zeer gepast, gelijk ook Marcus zijn Evangelie aldus begint: ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ. Vgl. ook Joh. 17:3, 1:17 en de spreekwijze ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστός of ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός op tal van plaatsen in de Handelingen en Brieven; ook Openb. 1:1, 2:5, e. a.

I: 8. Ἰωσαφὰτ δὲ ἐγέννησεν τὸν Ἰωράμ, Ἰωρὰμ δὲ ἐγέννησε τὸν Ὀζείαν. Vs. 11. Ἰωσείας δὲ ἐγέννησεν τὸν Ἰεχονίαν καὶ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ ἐπὶ τῆς μετοικεσίας Βαβυλῶνος.

Pearce (bij Bowyer) merkt op, dat tusschen Joram en Ozia in vs. 8 drie koningen zijn uitgelaten, wat niet op rekening van den evangelist mag gesteld worden, zoodat er dan zeventien geslachten zijn tusschen David en de ballingschap. In dit geval is vs. 17 ook van een andere hand dan van den schrijver des evangelies. Gehring voegt in zijn Synopsis, Tübingen 1842, dan ook de drie namen in (Reuss Bibliotheca Novi Testamenti Graeci 1872 p. 219). — Kuinoel (comm. in libros N. T. hist. ad h. l.) ziet in vs. 11 „manus interpolatrices" en meent, dat καὶ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ zijn oorsprong dankt aan hen, die Jechonia verwar-

den met Jojakim, van wien drie broeders vermeld worden. Dus „delenda sunt." Stonden ze achter Σαλαθιήλ vs. 12, dan ging het goed, want van hem worden zes broeders genoemd. Echter is uit 's mans „aptius legerentur" niet duidelijk of hij ze daar dan ook werkelijk in den tekst wil opnemen. Fritzsche, in zijn comm. perpet. op Mattheus ad h. l. keurde dit schrappen goed. — Ewald (bij Meyer) meent, dat vs. 11 oorspronkelijk luidde: Ἰωσίας δὲ ἐγέννησεν τὸν Ἰωακὶμ καὶ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ· Ἰωακὶμ δὲ ἐγέννησεν τὸν Ἰεχονίαν ἐπὶ τῆς μετοικεσίας Βαβυλῶνος. Door de overeenkomst der beide namen zou deze oude schrijffout ontstaan zijn. — Epiphanius (contra haer. 1 : 8) meent, dat uitgevallen is Ἰεχονίας δὲ ἐγέννησεν τὸν Ἰεχονίαν. Jechonia, die ook Sallum en Amazia genoemd wordt, gewon Jechonia, die Zedekia en Jojakim geheeten wordt (zie Tischendorf). Met deze gissing van Epiphanius stemt ongeveer overeen wat Gehring in zijn Synopsis schrijft: Ἰεχονίας δὲ ἐγέννησεν τὸν Ἰεχονίαν, Ἰεχονίας δὲ ἐγέννησεν τὸν Σαλαθιήλ. — Uit verschillende gezegden van Hieronymus, Eusebius e. a., ook van Porphyrius, blijkt ons, dat de geslachtslijst bij Mattheus reeds vroeg veler aandacht trok en daardoor pogingen tot verbetering uitlokte. Ook wij erkennen gaarne de moeilijkheden, waarop velen gestuit zijn. Toch durven wij niet pogingen in het werk stellen of goedkeuren, welke verandering in den tekst brengen, omgaande buiten de getuigen, welke wij thans hebben en hooren. Wij weten hoe bij de Hebreën, en in het algemeen bij de Semieten, aan den eenen kant met groote zorgvuldig-

heid en aan de andere zijde ook weer met groote vrijheid gewerkt werd aan de geslachtslijsten [1]), en men soms om bijzondere redenen namen wegliet. Ook is niet uit te maken of Mattheus in zijn bron de ontbrekende geslachten al dan niet vond, zoodat het zeer wel mogelijk is, dat hij zelf het geslachtsregister schreef, zooals wij het nu vinden. Aan een onwillekeurige schrijffout is evenwel niet te denken, daar Ἰωακίμ en Ἰεχονίαν wel in het Hebreeuwsch overeenkomst hebben (יְהוֹיָקִים en יְהוֹיָכִין of יְכָנְיָה) maar niet in het Grieksch; terwijl de meening van Epiphanius bovendien nog dit tegen zich heeft, dat zij gansch en al strijdt met wat 2 Kon. 23:31 enz. 2 Chron. 36:1 en volgg. en 1 Chron. 3:15 bericht wordt over de familiebetrekking der genoemde koningen en over hun afzonderlijke en dubbele namen. Derhalve bestaan er zooveel mogelijkheden, dat men niet die mate van waarschijnlijkheid verkrijgen kan, welke voor een conjectuur vereischt wordt.

Markland (bij Bowyer) wil in vs. 11 lezen: Καὶ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ τοὺς ἐπὶ τῆς μετοικεσίας Βαβυλῶνος· want de broeders van Jechonia waren zijn ooms (zie Gen. 13:8, waar ook Abram en Lot broeders genoemd worden), bepaald Zedekia, die in plaats van Jechonia's kinderen regeerde. „But how can Jechoniah be said to beget his uncles, his father's brothers? This cannot be warranted by any language. The difficulty would

---

1) Zie ook wat Wellhausen, Geschichte Israëls, I S. 229, schrijft over de 1 Chron. 25:4 zes laatst genoemde Levietenklassen, hoe deze namen een zin vormen.

at once be reconciled if some copy read: Καὶ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ ΤΟΥΣ ἐπὶ τῆς... and the brethren of Jechoniah that were at the time of the captivity, in contradiction to those born after the captivity. [1]) Τούς kon wegens het onmiddellijk voorafgaande αὐτοῦ verloren zijn geraakt. — Welk voordeel Markland door deze verandering verkrijgt, verklaren wij niet te vatten. Waarheid is dat τούς gemakkelijk kon overgeslagen worden, daar αὐτοῦ voorafgaat en ἐπί volgt, en het verschil tusschen C en Є niet zeer groot is. Waarheid is ook dat meestal het lidwoord staat voor een appositie, wanneer deze bestaat uit een nomen met een praepositie (Winer, Gramm. des N. T. Sprachidioms, 7e Aufl. S. 126.). Wanneer de appositie echter met het subst. één hoofdbegrip vormt, kan het lidw. wegblijven; dit geval komt waarschijnlijk hier voor. Zoo wordt bv. ook Neh. 2 : 7 en 9 gesproken van τοὺς ἐπάρχους πέραν τοῦ ποταμοῦ, 3 : 7 daarentegen van τοῦ ἄρχοντος τοῦ πέραν τοῦ ποταμοῦ. Wij kunnen dus het door Markland gewilde τούς des noods ook ontberen, zonder schade voor den zin. Doch er is nog een ander bezwaar. Hij laat αὐτοῦ terecht op Ἰεχονίαν slaan. Maar de reden waarom hij vraagt, hoe iemand zijn eigen ooms kan gewinnen, kunnen wij niet opsporen. Er staat dat Josia en niet Jechonia de vader is van hen, die aangeduid worden door τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ, waarmede dus het bezwaar vervalt, dat iemand de vader van zijn oom zou zijn, dat is: zijn

---

1) Wij geven hier opzettelijk de woorden zooals Bowyer die meedeelt, daar wij de aanhaling niet begrepen hebben.

eigen grootvader. Leest men gelijk Markland wilde, dan zou men nog met evenveel recht kunnen blijven vragen: hoe kan van Jechonia gezegd worden, dat hij zijn eigen broeders gewon?

I: 16. Ἰακὼβ δὲ ἐγέννησεν τὸν Ἰωσὴφ τὸν ἄνδρα Μαρίας, ἐξ ἧς ἐγεννήθη Ἰησοῦς ὁ λεγόμενος Χριστός.

Dr. J. G. Ottema (de Evangeliën van Mattheus en Markus in hunne oorspronkelijke overeenstemming hersteld, 1865 blz. XIV) wil „Jozef den man van" schrappen. „Die woorden kan Mattheus niet geschreven hebben. Hij doet ten sterkste uitkomen, en wel blijkens vs. 25 zoo sterk mogelijk, dat Jezus niet is de zoon van Jozef. Wil hij dus met bewijzen staven, dat Jezus een afstammeling van David is, dan moet hij volstrekt het geslachtregister van Maria overleggen, en geschreven hebben: En Jakob gewon Maria uit welke geboren is Jezus, gezegd Christus. Lukas daarentegen, die schrijft, dat Jezus zoo men meende (in de oogen des volks) de zoon van Jozef was, moet tegenover deze volksmeening bewijzen, dat Jezus uit den geslachte Davids is, en te dien einde het geslachtregister van Jozef mededeelen." — Niemand zal ontkennen dat op deze wijze eenige groote moeilijkheden verwijderd worden. Toch zouden wij aarzelen deze ingrijpende verandering in de lezing der HSS. aantebrengen, wanneer deze zelve niet de gissing in de hand werkten. In plaats van τὸν ἄνδρα Μαρίας leest de Syr. Cur. „cui desponsata est Maria virgo quae genuit Jesum;" sommige HSS. der Itala „cui desponsata virgo Maria genuit Jesum,"

zoo ook de Arm.; andere: „cui desponsata erat virgo Maria; virgo autem Maria genuit Jesum" (zie Tregelles). Nu laat q weer „virgo" weg; om van andere afwijkingen niet te spreken. Men zou kunnen meenen, dat deze verandering gemaakt is, omdat men zich stootte aan het gebruik van ἄνδρα ten opzichte van Jozef, die nog niet met Maria gehuwd was; maar vs. 19, 20 en 24 worden ἀνήρ en γυναῖκα ongemoeid gelaten. Wij moeten het er dus voor houden, dat reeds vroeg τὸν Ἰωσήφ ingevoegd werd, waarschijnlijk wel omdat men van een vrouw gewoonlijk geen geslachtslijst maakte. Na deze invoeging was echter de zin verbroken, en van daar de verschillende verbindingen met het volgende.

I: 17. De meening van J. Jongeneel, Neue Entdeckungen, 1868, S. 41, aangehaald bij Dr. W. C. van Manen (Conjecturaal-kritiek, toegepast op den tekst van de Schriften des N. T. Teylers godgel. genootsch., nieuwe serie, 9e dl. 1e stuk 1880), dat de 3 × 14 geslachten oorspronkelijk in 3 naast elkander geplaatste kolommen vermeld en onder elke kolom afzonderlijk een der drie, hier samengevoegde, optellingen geschreven zijn, kunnen wij niet goedkeuren. In vs. 12 zou δέ dan later moeten ingevoegd zijn, wat geen enkele getuige bevestigt; vs. 17 zou geheel omgewerkt moeten zijn, omdat πᾶσαι οὖν wel in den tegenwoordigen vorm past, doch niet achter vs. 6a, vs. 11, en vs. 16, terwijl ook de uitweidingen in het geslachtsregister niet waarschijnlijk maken, dat het eerst in 3 naast elkander staande rijen geschreven is.

I: 18. Τοῦ δὲ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ γένεσις οὕτως ἦν. Μνηστευθείσης τῆς μητρὸς αὐτοῦ Μαρίας τῷ Ἰωσήφ, πρὶν ἢ συνελθεῖν αὐτοὺς εὑρέθη ἐν γαστρὶ ἔχουσα ἐκ πνεύματος ἁγίου.

Venema (bij Verschuir)[1]), Wassenbergh (I. 26) en Markland (bij Bowyer) willen ἐκ πνεύματος ἁγίου schrappen, daar dit een strijd veroorzaakt met vs. 19 en 20. Lotze voegt zich bij Venema, en merkt op, dat het hierheen is gekomen uit vs. 20. — Εὑρίσκεσθαι is nooit gelijkluidend met εἶναι (zie o. a. Winer S. 572), maar duidt altijd aan, dat van het subject een toestand of eigenschap openbaar is, ontdekt of waargenomen wordt. Euthymius Zigabenus omschrijft het dan ook terecht door ἐφάνη. Nu zou er wel op deze wijze van Maria kunnen gesproken zijn door Elisabet (zie Luc. 1: 42 en volgg.), maar in het verband bij Mattheus is εὑρέθη hiervoor te onbepaald, omdat men zonder goddelijke openbaring (waarvan niets gemeld wordt) niet kon weten, dat zij zwanger was uit den Heiligen Geest. Jozef althans wist het niet blijkens zijn plan om haar te verlaten. Aan een prolepsis van den schrijver te denken, wien alles bekend was toen hij schreef, gaat niet aan, daar men dan zou moeten stellen, dat het, reeds vóór Maria moeder was geworden, vrij algemeen aangenomen was, dat de Heilige Geest de bewerker der zwangerschap van Maria was; m. a. w. εὑρέθη belet dit. Beter zou zijn met

---

1) Uitgegeven door Lotze, die er zelf noten bij schreef; deze zijn door ons bedoeld, wanneer wij van Lotze spreken.

Beza (die niet, zooals Lotze beweert, een prolepsis aanneemt) te denken aan de uitlating van een pronomen relativum met het verbum substantivum: „hetwelk was" (volgens hem „ellipsis Hebraeis minime insueta"), maar wij kunnen daarvan geen voorbeelden bijbrengen. Eén ding is echter zeker: de tekst geeft geen goeden zin, wanneer hij verklaard wordt, zooals het behoort. Daarom willen wij ἐκ πνεύματος ἁγίου weglaten, daar dit licht kon bijgeschreven zijn door een lezer, die reeds terstond alle kwade gedachten omtrent Maria's eerbaarheid wilde verwijderen.

I : 20. Ταῦτα δὲ αὐτοῦ ἐνθυμηθέντος, ἰδοὺ ἄγγελος Κυρίου κατ' ὄναρ ἐφάνη αὐτῷ λέγων· Ἰωσὴφ υἱὸς Δαυείδ, μὴ φοβηθῇς παραλαβεῖν Μαριὰμ, τὴν γυναῖκά σου· τὸ γὰρ ἐν αὐτῇ γεννηθὲν ἐκ πνεύματός ἐστιν ἁγίου.

De schrijver (de hoogleeraar P. Hofman Peerlkamp) der anoniem uitgekomen „Opmerkingen betreffende de Staten-overzetting van de Evangeliën en Handelingen der Apostelen", Amst. 1855, wenschte wel op grond van goede HSS. γεννηθέν als glosse te kunnen beschouwen, om dan te vertalen: want hetgeen in haar is, dat is uit den Heiligen Geest. Nu plaatst hij evenwel na αὐτῇ een komma en verbindt γεννηθέν met ἐκ πνεύματός ἐστιν ἁγίου. Hiervoor haalt hij twee plaatsen aan. De eerste uit het Proteuang. Jacobi (uitg. Fabr.) blz. 98, waar de engel tot Jozef zegt: τὸ γὰρ ἐν αὐτῇ ὂν ἐκ πνεύματός ἐστιν ἁγίου, en de andere blz. 97, waar Maria zegt: Ζῇ Κύριος ὁ Θεός μου, ὅτι οὐ γινώσκω πόθεν ἐστὶ τὸ

ἐν ἐμοί. De laatste bewijst dat γεννηθέν een glos zijn *kan*, de eerste dat het niet *behoeft*. Daarom zouden wij vreezen door het weglaten van γεννηθέν den tekst misschien wèl te verfraaien, maar niet van een fout te zuiveren.

I: 21. Τέξεται δὲ υἱόν, καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦν· αὐτὸς γὰρ σώσει τὸν λαὸν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν.

J. Jongeneel, Neue Entdeckungen S. 41 (zie Dr. v. Manen) meent dat αὐτὸς γάρ enz. tot αὐτῶν later ingevoegd is. — Het is echter volkomen in overeenstemming met de gewoonte der Israelieten van oudsher, bij het geven van een naam daarbij een opheldering te voegen omtrent de aanleiding tot of de beteekenis van dien naam. Men zie (onder vele zulke gevallen) b. v. Gen. 17: 5, 15 en 16; 21: 6.

I: 23. Ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἕξει καὶ τέξεται υἱόν, καὶ καλέσουσιν τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ, ὅ ἐστιν μεθερμηνευόμενον μεθ' ἡμῶν ὁ θεός.

Zulke interpretamenta als ὅ ἐστιν μεθερμηνευόμενον μεθ' ἡμῶν ὁ θεός komen Wassenbergh verdacht voor ten opzichte hunner oorspronkelijkheid en worden dus door hem geschrapt. — Heeft Mattheus in het Hebreeuwsch geschreven, dan stonden zij natuurlijk niet in zijn tekst. Doch in het oorspronkelijk Grieksche handschrift hadden zij ongetwijfeld reeds een plaats, omdat het dik-

wijls juist aankomt op de beteekenis der namen, en deze aan de lezers, voor wie de Grieksche redactie bestemd was, natuurlijk onbekend was. Eigennamen worden dan ook menigmaal vertaald o. a. 27 : 33 en vooral ook bij Johannes; en zoo dikwijls zulks voorkomt zijn de HSS. eenstemmig in het opnemen van de verklaring.

Origenes, in Isaiam homilia II (de la Rue III p. 109) merkt op dat, indien het *καλέσει* van Jesaia 7 oorspronkelijk ook bij Mattheus gestaan heeft, een lezer, die dit niet begreep, het wellicht veranderd heeft in het gemakkelijker *καλέσουσι*. Evenwel laat hij zulks in het midden („Qui vult deliberet"!) en waarschuwt alleen maar tegen het meer begrijpelijk maken van den tekst, zonder hier een verbetering en herstelling van den oorspronkelijken tekst voor te stellen.

II : 1. Τοῦ δὲ Ἰησοῦ γεννηθέντος ἐν Βηθλεὲμ τῆς Ἰουδαίας ἐν ἡμέραις Ἡρῴδου τοῦ βασιλέως ....

Fritzsche ad h. l. zou niet aarzelen δή in plaats van δέ te lezen, wanneer de vertalingen en kerkvaders, die overzetten: quum ergo natus esset, doorgaans nauwkeurig waren; want daar dit met het vorige nauw samenhangt is δή veel meer passend. Hij behoudt dus nu δέ, hoewel hij anders ook wel buiten HSS. om in den tekst veranderingen maakt, bv. 2 : 6. Daarom behandelen wij deze gissing van hem. — Daar de Vulg. hier „cum ergo" heeft, las zij zeker niet δή, want waar dit in het Grieksch staat, bracht zij het nooit over. Mt. 13 : 23

is haar vertaling te vrij om in aanmerking te komen, en op zijn best zette zij dan „et". δή komt verder ook nooit voor in het N. T. om een nauwen samenhang uit te drukken. De samenhang is hier ook niet nauwer dan op vele andere plaatsen, waar δέ volkomen terecht staat.

II: 6. Καὶ σὺ Βηθλεέμ, γῇ Ἰούδα, οὐδαμῶς ἐλαχίστη εἶ ἐν τοῖς ἡγεμόσιν Ἰούδα.

Venema (Hist. eccl. III p. 12) wil in plaats van γῇ Ἰούδα met sommige HSS. lezen τῆς Ἰουδαίας, en niet γῇ Ἰούδα zonder meer als glosse uit den tekst verwijderen. Verschuir (p. 358) deelde dus Venema's gevoelen, dat tot het gebied der diplomatische kritiek behoort, niet juist mede.

Drusius wil (volgens Bowyer) lezen γῆς Ἰούδα of τῆς Ἰούδα (nl. Φυλῆς) of alleen Ἰούδα, daar Bethlehem niet de naam van een streek was. — Evenwel vinden wij 1 Macc. 5: 68 dezelfde constructie als hier; wij lezen daar: Καὶ ἐξέκλινεν Ἰούδας εἰς Ἄζωτον γῆν ἀλλοφύλων (vgl. Fritzsche und Grimm, Kurzgef. exeg. Handbuch zu den Apocr. des A. T.). — Τῆς Ἰούδα is beslist een fout, daar het nomen proprium Ἰούδα als naam van het land in de LXX nooit ἡ Ἰούδα, τῆς Ἰούδα enz. luidt, maar òf (ἡ) γῆ Ἰούδα 1 Kon. 12: 32, 2 Kon. 24: 2, òf ἡ Ἰουδαία 2 Chron. 17: 19, verbogen wordt. (Winer, Gramm. S. 108.) Uit de lezing καὶ σὺ Βηθλεὲμ Ἰούδα, die meermalen in de LXX voorkomt, kan men het ontstaan van het zeer zeldzame καὶ σὺ Βηθλεέμ, γῇ Ἰούδα niet verklaren. Aan

opzettelijke verandering valt niet te denken, daar het Hebr. heeft וְאַתָּה בֵּית־לֶחֶם אֶפְרָתָה, en de LXX καὶ σὺ Βηθλεέμ, οἶκος Εφραθά, terwijl niets het vermoeden van een vergissing van oor of oog wettigt.

Fritzsche (ad h. l.) leest ταῖς ἡγεμόσιν „tu, Bethlehemum, Judaeae regio, nequaquam minima es in primariis familiarum in Judaea sedibus", daar τοῖς ἡγεμόσιν een „foedus soloecismus" is, niet sierlijker dan „civitas magna est inter summos." — Welk recht heeft hij om ἡγεμών te vertalen of te omschrijven door „primaria familiarum sedes" en het vrouwelijk te maken? Niet het lidwoord, maar het woord ἡγεμών had hij moeten veranderen, wanneer hij zwarigheden zag; en dan iets moeten lezen, dat aan „sedes" beantwoordt, bv. πόλις, κώμη of iets dergelijks.

II : 18. Φωνὴ ἐν Ῥαμὰ ἠκούσθη, κλαυθμὸς καὶ ὀδυρμὸς πολύς, Ῥαχὴλ κλαίουσα τὰ τέκνα αὐτῆς, καὶ οὐκ ἤθελεν παρακληθῆναι, ὅτι οὐκ εἰσίν.

In de Bibliotheca Historico-Philologico-Theologica Bremensis, Amst. 1722 cl. V fasc. VI pag. 1066—1079, zoekt Harckenroth aannemelijk te maken, dat hier en Jer. 31 : 15 met Ῥαχήλ en רָחֵל niet de moeder van Jozef en Benjamin bedoeld is, maar de plaats רָכֶל Ῥαχάλ 1 Sam. 30 : 29. Hij stelt echter niet voor den tekst in dezen zin te wijzigen, en spreekt § 4 van een alexandr. HS. dat 1 Sam. 30 : 29 Ῥαχήλ leest, en vermeldt § 13 de spelling Ῥαχέλ bij Eusebius. Nu schrijft Stosch p. 7 dat Ῥαχάλ gelezen moet worden,

wanneer wij met Harckenroth aan de genoemde plaats moeten denken. — Wat ook Jer. 31 : 15 moge bedoeld zijn zeker is, dat de evangelist de vrouw van Jacob, die bij Bethlehem begraven, is in het oog heeft; want hij zegt niet „in" of „tot Rachel", evenals „in Rama", maar dat zij zelve weent om haar eigen kinderen. Nu zijn er wel te Bethlehem kinderen omgebracht, maar niet te Rachal, zoodat de verklaring dat de stem des geklags en geweens de gansche lucht vervulde en van het Zuiden (waar Rachal zou liggen) tot het Noorden (Rama) klonk, ten eenenmale buiten de woorden omgaat. (Vgl. W. A. Bachiene, Heilige Geographie (Holl. vert.) 2e dl. 1e st. blz. 352.)

II : 22. Ἀκούσας δὲ ὅτι Ἀρχέλαος βασιλεύει τῆς Ἰουδαίας ἀντὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Ἡρώδου, ἐφοβήθη ἐκεῖ ἀπελθεῖν·

De verschillende plaatsing van Ἡρώδου in de HSS., nl. vóór of achter τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, doet Holwerda in de Nieuwe Jaarb. voor wet. theol. 1860 blz. 559 vermoeden, dat Ἡρώδου geinterpoleerd is. — Daarvoor is veel te zeggen. Niet dat Herodes een opvolger had, maar dat diens wreede *zoon* hem opvolgde, deed Jozef vreezen voor het kind Jezus. Τοῦ πατρὸς αὐτοῦ is dus onmisbaar in het verband. Dat dit Herodes was blijkt duidelijk uit den samenhang, en behoefde niet opzettelijk vermeld te worden. Toch kon het licht gebeuren, dat een lezer het ter meerdere duidelijkheid aan den kant er bij schreef. Nemen wij dit aan, dan laat zich de verschillende plaatsing zeer eenvoudig en ge-

makkelijk verklaren, terwijl zulks niet het geval is, wanneer Ἡρῳδοῦ tot den oorspronkelijken tekst behoort.

II : 23. Καὶ ἐλθὼν κατῴκησεν εἰς πόλιν λεγομένην Ναζαρέθ· ὅπως πληρωθῇ τὸ ῥηθὲν διὰ τῶν προφητῶν ὅτι Ναζωραῖος κληθήσεται.

Upton, Critical observ. on Sheakespeare (bij Bowyer) ziet in ὅπως-κληθήσεται een kantteekening van een kabbalist; want waar is gezegd, dat de Messias (een) Nazarener zal geheeten worden? — Wassenbergh, p. 27, keurt deze gissing terecht af. Waar dat staat en of deze opmerking naar waarheid gemaakt is, komt voor de rekening van den schrijver, en niet voor die van den uitlegger.

III : 3. Οὗτος γάρ ἐστιν ὁ ῥηθεὶς διὰ Ἡσαΐου τοῦ προφήτου λέγοντος· Φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ· κ. τ. ἑ.

Volgens Bowyer zou Hieronymus Ἡσαΐου voor later bijgevoegd houden. — Wij hebben hier waarschijnlijk te doen met een vergissing van Bowyer, want Hieronymus houdt in zijn comm. ad h. l. wèl in Marcus 1 : 2 den naam Jesaia voor een later toevoegsel, maar niet te dezer plaatse. [1])

---

1) Hieronymus zegt: Porphyrius istum locum Marci euangelistae principio comparat, in quo scriptum est..... Cum enim testimonium de Malachia Esaiaque contextum sit, quaerit quo modo velut ab uno Esaia exemplum putemus assumptum. Cui ecclesiastici viri plenissime responderunt. Nos autem nomen Esaiae putamus additum scriptorum vitio..... etc.

III : 4. Αὐτὸς δὲ ὁ Ἰωάννης εἶχεν τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ ἀπὸ τριχῶν καμήλου καὶ ζώνην δερματίνην περὶ τὴν ὀσφὺν αὐτοῦ· ἡ δὲ τροφὴ ἦν αὐτοῦ ἀκρίδες καὶ μέλι ἄγριον.

Venema (bij Verschuir p. 359) en Wassenbergh 27 [1]) zien in ὁ Ἰωάννης een glosse. — Na de woorden van Jesaia's profetie is de herhaling van den eigennaam noodig ter voorkoming van misverstand, daar in die aanhaling een andere persoon voorkomt, op wien het αὐτοῦ (vs. 3) slaat, maar waarop αὐτός (vs. 4) niet betrekking heeft.

Epiphanius, Haer. 30. 13 (zie de aanhaling zijner woorden bij Tisch. te dezer plaatse) beweert, dat in het Ev. der Ebion. voor ἀκρίδες gelezen werd ἐγκρίδες (een soort van koeken). — Echter blijkt dit niet uit hetgeen hij aanhaalt, daar t. a. p. van den wilden honig gezegd wordt, dat hij smaakt als ἐγκρίς enz., en over sprinkhanen niet gesproken wordt. Verder zou men, al was waar wat Epiphanius beweert, hierin niet een conjectuur op den tekst van Mattheus mogen zien, daar het Ev. der Ebion. een zelfstandig werk schijnt geweest te zijn. Of Pantaleon ἄκρισμα gelezen heeft (zie Suicerus onder ἀκρίς), en Nicephorus, Hist. Eccl. 1 : 14 ἀκρόδρυα wilde, is te onzeker om hier nader besproken te worden. Bucer (bij Bowyer) giste καρίδες krabben of zeekreeften, [2]) en H. Stephanus meende, dat bedoeld is

---

1) Die nog schrijft: »sane a multis abest Libris scriptis", waarvan Tisch. niets meldt, evenmin als Griesbach, Lachmann of Tregelles.

2) Echter spreekt hij: In sacra quatuor evangelia enarrationes, p. 37, bepaald over sprinkhanen.

ἀχράδες, wilde peren. — Alles overbodig en verkeerd! Dat sprinkhanen gegeten werden en mochten worden, is overbekend; zie o. a. Lev. 11:22; ook past dit voedsel zeer goed bij de sobere leefwijze van Johannes den dooper; zie ook Mc. 1:6. Of men het een voedsel zijns onwaardig acht, doet niet ter zaak.

III:7. Ἰδὼν δὲ πολλοὺς τῶν Φαρισαίων καὶ Σαδδουκαίων ἐρχομένους ἐπὶ τὸ βάπτισμα εἶπεν αὐτοῖς· γεννήματα ἐχιδνῶν, τίς ὑπέδειξεν ὑμῖν φυγεῖν ἀπὸ τῆς μελλούσης ὀργῆς;

Drusius (bij Bowyer) wil hier en elders Σαδουκαίων lezen, gelijk 2 Sam. 8:17 ook Σαδώκ geschreven is. (Hij had ook op Mt. 1:14 kunnen wijzen!) — Evenwel vinden wij Neh. 3:29 en 11:11 ook Σαδδούκ (Neh. 10:21 echter Σαδούκ), terwijl Josephus ook steeds spreekt van Σαδδουκαῖοι, bv. Ant. XIII 5:9; XIII 10:6; XVIII 1:2, 4; XX 9:1. — Dat Maldonatus (bij Bowyer), aangehaald door Dr. v. M., ὑποδείξει in plaats van ὑπέδειξεν lezen wil, behoort tot het gebied der diplomatische kritiek, daar volgens Lachmann c der Itala demonstrabit leest.

III:11. Dr. W. H. van de Sande Bakhuyzen (Over de toepassing van de conjecturaal-kritiek op den tekst des N. T. Teylers godgel. genootsch., nieuwe serie, 9e dl. 2e stuk, 1880, blz. 119) behandelt deze plaats om καὶ πυρί, dat een in den tekst ingeslopen kantteekening zou zijn. Dewijl echter sommige getuigen die

woorden weglaten, wat de genoemde schrijver zelf ook vermeldt, is dit een vraag voor de diplomatische kritiek.

IV : 6. Drusius (bij Bowyer) wilde dit vers drukken op deze wijze: ** καί· Ἐπὶ χειρῶν ἀροῦσί σε, om aan te wijzen, dat iets is weggelaten, wat Lucas gedeeltelijk aanvult door τοῦ διαφυλάξαι σε. Uit niets blijkt evenwel, dat hij deze weglating aan de afschrijvers toerekent, zoodat wij hier van hem ook geen conjectuur ontvangen om den oorspronkelijken tekst te herstellen.

IV : 13. Καὶ καταλιπὼν τὴν Ναζαρὰ ἐλθὼν κατῴκησεν εἰς Καφαρναοὺμ τὴν παραθαλασσίαν ἐν ὁρίοις Ζαβουλὼν καὶ Νεφθαλείμ.

Prof. S. A. Naber (Mnemosyne 1878, p. 357) stelt voor in plaats van κατῴκησεν te lezen μετῴκησεν. — Met Dr. van de Sande Bakhuyzen meenen wij, dat κατῴκησεν hier kan behouden worden, om (evenals 2 : 23) het *blijven* wonen uittedrukken, nadat door καταλιπών en ἐλθών het μετοικεῖν is uitgedrukt. In de plaatsen door Prof. Naber bijgebracht vindt men dan ook geen verbum van beweging bijgevoegd; vgl. ook Hand. 7 : 4, τότε ἐξελθὼν ἐκ γῆς Χαλδαίων κατῴκησεν ἐν Χαρράν; daarentegen κἀκεῖθεν μετὰ τὸ ἀποθανεῖν τὸν πατέρα αὐτοῦ μετῴκισεν αὐτὸν εἰς τὴν γῆν ταύτην, en nu weer εἰς ἣν ὑμεῖς νῦν κατοικεῖτε, waar dezelfde constructie voorkomt als op onze plaats.

IV: 15. Γῆ Ζαβουλὼν καὶ γῆ Νεφθαλείμ, ὁδὸν θαλάσσης, πέραν τοῦ Ἰορδάνου, Γαλιλαία τῶν ἐθνῶν.

Fritzsche (ad h. l.) acht buiten kijf, dat er staan moet ὁδὸς θαλάσσης (Vocativus en niet Accusativus), daar de woorden bij Jesaia alle in den Acc. staan, en Mattheus ze dus ook alle in denzelfden casus moest overbrengen. De overgang van Voc. tot Acc. en dan weer Voc. zou „magna incuria" zijn. — Winer, Gramm. S. 216, vindt deze plaats ook „sehr auffallend". Hij gist echter een andere oplossing, en schrijft: „sollte man etwa οἱ ὁδὸν θαλάσσης (οἰκοῦντες) nach LXX lesen?" Hij voegt er ten slotte bij, dat de topographische moeilijkheden van de gewone vertaling niet onoverkomelijk zijn; slechts moet men πέραν τ. Ἰορδ. niet, gelijk bij den profeet, als zelfstandig lid opvatten, wat hier voor Mattheus er niet op aankomt. Die Acc. „ausser Rection (durch ein Verbum) in einer Anrede mit Vocativis zusammenstehend" wordt niet verklaard en gerechtvaardigd door plaatsen als 1 Sam. 6: 9, Num. 21: 33, Exod. 13: 17 (vgl. Lc. 2: 44). — Gaarne erkennen wij, dat de woorden, zooals wij ze in de HSS. vinden, groote moeielijkheden voor de verklaring opleveren. Al te zeer op zuiver Grieksch en goeden stijl aan te houden is echter ongeoorloofd met het oog op het Hebreeuwsch karakter, dat te vinden is door het geheele Ev., daar het òf de vertaling is van een Hebr. origineel òf in elk geval toch door een Jood gegeschreven is. Daarenboven hebben wij hier te maken met een vertaling van een Hebreeuwsch profetisch

woord, niet letterlijk noch overgenomen uit de LXX (die, zoover wij uit den overgeleverden tekst weten, hier, gelijk zoo dikwijls, onzin schrijft), maar zeer vrij door hem zelven geleverd. Al te gader redenen om dubbel omzichtig te zijn bij 't voorstellen van een andere, betere (of liever: alleen goede) lezing dan wij uit de verschillende getuigen vernemen. Vragen wij nu, of het onmogelijk is, dat de vertaler hier דֶּרֶךְ הַיָּם weergaf door ὁδὸν θαλάσσης, zoo kunnen wij niet anders zeggen, dan neen. Immers vinden wij in de LXX דֶּרֶךְ meer vertaald door ὁδόν, Accus., 1 Kon. 8:44, 48 en 2 Chron. 6:38, καὶ προσεύξονται ἐν ὀνόματι Κυρίου ὁδὸν τῆς πόλεως (of γῆς αὐτῶν), ἧς κ. τ. ἐ. 2 Chron. 6:34 vinden wij echter ter overbrenging van dezelfde Hebreeuwsche woorden דֶּרֶךְ הִתְפַּלְלוּ: προσεύξονται πρός σε κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς πόλεως κ. τ. λ. Zoo 1 Kon. 18:43 ἀνάβηθι καὶ ἐπίβλεψον ὁδὸν τῆς θαλάσσης. Deut. 1:19 καὶ ἀπάραντες ἐκ Χωρὴβ ἐπορεύθημεν πᾶσαν τὴν ἔρημον τὴν μεγάλην καὶ τὴν φοβερὰν ἐκείνην, ἣν εἴδετε ὁδὸν ὄρους τοῦ Ἀμορραίου. Verder vinden wij דֶּרֶךְ meermalen vertaald enkel door een praepositie, πρός, κατά of ἐπί (Ezech. 8:5, 40:6, 43:4, 20:46). Ook moeten wij letten op een constructie als Num. 14:25 αὔριον ἐπιστράφητε καὶ ἀπάρατε ὑμεῖς εἰς τὴν ἔρημον, ὁδὸν θάλασσαν ἐρυθρᾶν. Deut. 2:1 καὶ ἐπιστραφέντες ἀπήραμεν εἰς τὴν ἔρημον, ὁδὸν θάλασσαν ἐρυθράν. 2 Sam. 2:24 καὶ αὐτοὶ εἰσῆλθον ἕως τοῦ βουνοῦ Ἀμμὰν ὅ ἐστιν ἐπὶ προσώπου Γαΐ, ὁδὸν ἔρημον Γαβαών. Ὁδὸν schijnt hier geheel praepositio cum Acc. geworden te zijn.

Letten wij nu verder op het gebruik van πέραν als

vertaling van עֵבֶר en bepaald ook op de wijze, waarop עֵבֶר הַיַּרְדֵּן door de LXX overgebracht wordt, dan merken wij op, dat in de uitdrukking πέραν τοῦ Ἰορδάνου zonder lidwoord nergens de beteekenis gelegd is van „*het land* over de Jordaan." Πέραν is een plaatsbepalend bijwoord, als voorzetsel gebruikt, met het geregeerde woord achter zich. Willen de grieksche overzetters *het land over de Jordaan* aanduiden, dan spreken zij *altijd* van τὸ πέραν τοῦ Ἰορδάνου. [1]) Ook in het N. T. wordt dit beginsel vastgehouden, zie bv. Mc. 5 : 1, Lc. 8 : 22. Alleen wanneer er een voorzetsel bij komt, als ἀπό Richt. 7 : 25, 1 Kon. 14 : 15, ἐν Richt. 11 : 18, ἐκ 1 Chr. 12 : 37 en 2 Chr. 20 : 2, is er een kleine wankeling. Op de genoemde plaatsen komt er geen lidwoord, in den casus geëischt door het voorzetsel, bij, terwijl dit anders geregeld geschiedt, bv. Num. 21 : 13 met εἰς, Num. 32 : 19 met ἀπό, vs. 32 met ἐν, Num. 21 : 11 met ἐκ, en vele andere gevallen. Vergelijk verder Matth. 4 : 25, Marcus 3 : 8, 10 : 1, waar zoo ook gehandeld is met περὶ Τύρον καὶ Σιδῶνα. Men zou kunnen zeggen, dat 1 Sam. 14 : 1 een overgang maakt tot 't gebruik van πέραν zonder meer als substantivum, waar zelfs van ἐν τῷ πέραν ἐκείνῳ gesproken wordt. Brengen wij nu met elkander in verband, dat πέραν τοῦ Ἰορδάνου altijd een plaatsbepaling is en nooit beteekent: het land over de Jordaan, en datgene, wat door ons ge-

---

1) Num. 35 : 14 τὰς τρεῖς πόλεις δώσετε πέραν τοῦ Ἰορδάνου, καὶ τὰς τρεῖς πόλεις δώσετε ἐν γῇ Χαναάν bewijst dit volkomen; Deut. 1 : 1 insgelijks.

zegd is over ὁδόν, dan moeten wij erkennen, dat de schrijver werkelijk kan geschreven hebben wat wij in de HSS. vinden. Men moet dan ὁδόν opvatten en vertalen in den zin van πρός, κατά of ἐπί, dus ongeveer als of er stond κατὰ θάλασσαν dat is: naar de zee, en πέραν τοῦ Ἰορδάνου: over de Jordaan. Dit worden dan aanwijzingen van richting, ter nadere aanduiding van de plaats van 't land Zabulon en Nephthalim, terwijl in Γαλιλαία τῶν ἐθνῶν alles in één naam samengevat wordt. Winer wil blijkens het aangehaalde ook πέραν τ. Ἰ niet zelfstandig opgevat hebben, ter ontkoming van topographische moeilijkheden. Welnu vat ὁδὸν θαλάσσης dan ook niet zelfstandig op!

Hiermede zouden wij kunnen volstaan ter beantwoording van de tegenwerpingen en voorstellen tot verbetering van Fritzsche en Winer. Toch moeten wij nog op een enkele bijzonderheid terugkomen. Fritzsche spreekt van „Vocativus", maar dan had hij ὁδέ moeten lezen, of de „incuria Matthaei" zou even groot gebleven zijn, als zij was bij ὁδόν. Wij kunnen 't echter ook als Nomin. opvatten; dan zou ὁδός geduld kunnen worden, maar in ieder geval blijft dan nog het bezwaar dat voor πέραν geen lidwoord geplaatst is. Of Winer aan de LXX te dezer plaatse niet te veel eer bewijst, is voor ons nog een vraag. Zou verder ook niet bij de opvatting van Winer geschreven moeten zijn οἱ τὴν ὁδὸν θαλάσσης, evenals in de LXX οἱ τὴν παραλίαν, daar ὁδός hier een bepaling in den Genit. θαλάσσης bij zich heeft? En eindelijk: is wel zeer waarschijnlijk dat, terwijl hier vóór en na *landen* genoemd worden, daar

tusschen in, tegen alle symmetrie in, *personen*, manlijk meervoud, zouden optreden als aangesprokenen? Alle parallelie is hiermede in dit juist zoo hoog poëtisch profeten woord ten eenenmale weggenomen, en we krijgen er een hoogst prozaisch zindeel in.

Drusius (bij Bowyer) meent „rather Νεφθαλεί as in the Hebrew it is always written: So Siloa for Siloam." In de „Critici sacri" schrijft hij al die gevallen, waar „m redundat", toe aan de fout van overschrijvers. — De ruim 40 maal voorkomende schrijfwijze Νεφθαλί is bij de LXX in de historische boeken de heerschende. Gen. 30 : 8 vinden wij Νεφθαλεί, Gen. 35 : 25 Νεφθαλείμ, en verder 1 Kon. 4 : 15; 7 : 14; Jes. 8 : 23 (LXX 9 : 1), Ezech. 48 : 3, 4, 34 Νεφθαλίμ. Evenzoo wisselen in de Evangeliën de vormen Μαρία en Μαριάμ af. Derhalve is er geen noodzaak om hier een verandering in de spelling aan te brengen.

IV : 18. *Περιπατῶν δὲ παρὰ τὴν θάλασσαν τῆς Γαλιλαίας εἶδεν δύο ἀδελφούς, Σίμωνα τὸν λεγόμενον Πέτρον καὶ Ἀνδρέαν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, βάλλοντας ἀμφίβληστρον εἰς τὴν θάλασσαν·*

De woorden *τὸν λεγόμενον Πέτρον* zijn later ingevoegd om Simon van andere naamgenooten te onderscheiden. Bij Marcus worden ze dan ook niet gevonden. — Aldus Wassenbergh 1 : 28. — Het schijnt ons evenwel geheel naar den aard van den Schrijver te zijn, dat hij die woorden zelf er bij schreef. Zulke per prolepsin gebruikte bijvoegingen zijn immers in dit Evangelie

meer aan te wijzen, bv. Mt. 1 : 6ª Ἰεσσαὶ δὲ ἐγέννησεν τὸν Δαυεὶδ τὸν βασιλέα. Zoo is Mt. 8 : 14 ook sprake van 't huis van Petrus, terwijl deze dien naam nog niet ontvangen had. Insgelijks Lc. 5 : 8 (vgl. 6 : 14), Joh. 1 : 41 (vgl. vs. 43). Ook is de bijvoeging τὸν λεγόμενον, τὸν καλούμενον of τὸν ἐπικαλούμενον met volgenden eigen- of bijnaam iets zeer gewoons, wat vooral bij Petrus zeer dikwijls voorkomt. Dat Marcus het niet heeft, is zonder bewijskracht; want wie heeft het recht om te eischen, dat de Evangelisten in alles letterlijk met elkander overeenstemmen?

IV : 25. Καὶ ἠκολούθησαν αὐτῷ ὄχλοι πολλοὶ ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας καὶ Δεκαπόλεως καὶ Ἱεροσολύμων καὶ Ἰουδαίας καὶ πέραν τοῦ Ἰορδάνου.

Markland (bij Bowyer) wijst op Marcus 10 : 1, waar wij vinden διὰ τοῦ πέραν τ. Ἰ. De Vulgaat heeft hier „de trans Jordanem". Derhalve wil hij hier ἀπό herhalen en lezen καὶ ἀπὸ πέραν τοῦ Ἰορδάνου of ἀπὸ ΤΟΤ πέραν τοῦ Ἰορδάνου. — De herhaling van ἀπό is niet noodig; daar 't voor de drie andere eigennamen niet herhaald werd, behoefde het ten minste ook hier niet herhaald te worden, vgl. bv. Mc. 3 : 8, waar ἀπό voor τῆς Ἰδουμαίας op nieuw geplaatst wordt, doch voor πέραν τοῦ Ἰορδάνου en voor περὶ Τύρον καὶ Σιδῶνα niet herhaald wordt. Wat voorts de invoeging van het bepalend lidwoord betreft, zie men hetgeen gezegd is bij de behandeling van 4 : 15. Het beroep overigens op Mc. 10 : 1 moeten wij nog afwijzen, omdat 1°. de echte tekst niet is zooals Mark-

land dien geeft, 2°. het daar niet hetzelfde geval zou zijn (als we er werkelijk διὰ τοῦ πέραν moesten lezen) als hier, daar εἰς en διά verschillende beteekenis hebben en met διὰ τοῦ πέραν een tweede plaatsbepaling ingevoerd wordt bij de eerste εἰς τὰ ὅρια τῆς Ἰουδαίας.

V : 6. Μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην.

Een ongenoemde (bij Bowyer) wil met het oog op vs. 10 lezen διὰ τὴν δικαιοσύνην, of anders τὴν δικαιοσύνην schrappen (vgl. Lc. 6 : 21). — Voor het eerste kon hij als getuige bijbrengen Clem. Alex. Strom. Lib. 4 p. 196, ed. Vict., τοὺς πεινῶντας καὶ διψῶντας διὰ δικαιοσύνην μακαρίους λέγει (Kuinoel); dit komt dus hier niet in aanmerking. De woorden in overeenstemming met Lucas 6 : 21 geheel weglaten komt ons niet raadzaam voor. Telkens toch vinden wij bij Mattheus een langer en uitvoeriger redactie dan bij Lucas; zoo reeds in de eerste zaligspreking πτωχοὶ τῷ πνεύματι tegen alleen πτωχοί bij Lukas.

Mangey (bij denzelfden) wil τῆς δικαιοσύνης lezen. — De voorbeelden, welke Bowyer zelf hierbij voegt om den Acc. te rechtvaardigen (Ps. 42 : 2 en 63 : 2) houden geen proef, daar er niet de gewenschte constructie gebruikt is. Uit het N. T. noch uit de LXX kan men voorbeelden bij brengen voor den Acc. bij πεινάω of διψάω. Bij de classici komen deze verba ook bijna altijd voor met een Genit. Toch wordt somwijlen ook de Acc. gevonden. Stobaeus, serm. 5 de temper. p. 69 haalt aan van Teles: ἢ πεινᾷ τις πλακοῦντα ἢ διψᾷ χιόνα. (Zie Kypke Observat. in locos nonnullos N. T. I p. 17.)

Flavius Josephus schrijft B. J. I. 32 : 2 διαφεύξεται δ'οὐδεὶς διψήσας τοὐμὸν αἷμα.

Gataker (Opera critica p. 119 cap. XX, dissert. de Novi instrumenti stylo) deelt mede, dat Favorinus van een ongenoemden schrijver aanhaalt διψῶ τοὺς λόγους. De mogelijkheid bestaat dus dat de Accusativus werkelijk oorspronkelijk is. Onverklaarbaar zou het ook zijn, dat men van een hoogst bekende en eenvoudige constructie afweek om tot een zeer zeldzaam voorkomende over te gaan.

5 : 10. Μακάριοι οἱ δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης, ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

Dit vers is volgens Pearce onecht, ook omdat Lucas het niet heeft. (Heringa, Vertoog over het vereischt gebruik en hedendaagsch misbruik der kritiek, in de Werken van het Haagsch Gen. 1793, bl. 485). — Maar, vragen wij, welk recht heeft men om te eischen, dat de Evangelisten hetzelfde zeggen of vermelden? Hier ter plaatse stoort het den zamenhang niet; en verder zien wij geen reden om de echtheid te betwijfelen.

5 : 13. Ἐὰν δὲ τὸ ἅλας μωρανθῇ, ἐν τίνι ἁλισθήσεται;

Henricus Stephanus (de Lipsii Latinitate p. 472) gelooft niet, dat de Evangelist zelf μωρανθῇ geschreven heeft, daar de Vulgaat heeft „quod si sal evanuerit." Evenwel zegt hij niet, wat hij voor de oorspronkelijke lezing houdt. Misschien wilde hij wel gelezen hebben

μαρανθῇ, evenals Prof. Naber (Mnemosyne 1881 p. 275) wat in sommige HSS. gevonden wordt.

5:19. Ὃς ἐὰν οὖν λύσῃ μίαν τῶν ἐντολῶν τούτων τῶν ἐλαχίστων καὶ διδάξῃ οὕτως τοὺς ἀνθρώπους, ἐλάχιστος κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν.

Prof. Naber (Mnemosyne 1878 p. 357) wil τὴν ἐλαχίστην lezen, daar er volgens hem niet sprake is van de kleinste geboden, maar van de wet van Mozes in het algemeen. — In vs. 18 wordt door ἰῶτα ἓν ἢ μία κεραία aangeduid, dat zelfs niet 't kleinst mogelijke deel der wet voorbij zal gaan of opgeheven zal worden, maar dat alles bestendig zal blijven gelden. Echter vormen ἰῶτα en κεραία niet zelf een gebod, hoe klein ook, maar zij zijn slechts de kleinste letter en de schrijfteekens, waardoor sommige letters van andere, er veel op gelijkende, onderscheiden worden (zooals ב en כ, ד en ר, ה en ח); zoodat dan in vs. 18 door den Heer gezegd wordt, dat van de wet en de profeten geen streep of tittel (waardoor een gebod veranderd en dus ontbonden kon worden) zal weggaan, maar zij geheel van kracht zullen blijven. Wanneer derhalve de Heer zich streng aan Zijn beeld had willen houden, zou Hij ongetwijfeld vs. 19 iets anders moeten gezegd hebben dan wij er nu lezen, bv. wie dan de wet in 't minst ook maar ontbonden zal hebben. Maar daar de wet een verzameling van grootere en kleinere wetten is, gaan Zijn gedachten van zelf van de wet als één geheel over op een der zamenstellende onderdeelen, en

kon Hij dus zonder van grondgedachte te veranderen Zijn beweren vs. 19 met οὖν als gevolgtrekking uit vs. 18 afleiden, en nu spreken van „één der geboden". Daar echter ἰῶτα en κεραία op iets zeer kleins wijzen, zou Zijn denkbeeld zóó slechts gedeeltelijk uit gedrukt zijn, en daarom spreekt Hij van „kleinste" geboden. Τῶν ἐντολῶν τούτων is vs. 19 derhalve hetzelfde, wat in vs. 18 ὁ νόμος heette, en ἐλαχίστων beantwoordt aan 't begrip ἰῶτα en κεραία. Wij meenen hiermede de lezing der HSS. genoegzaam verklaard en gerechtvaardigd te hebben en moeten thans nog een enkel oogenblik stilstaan bij de door Prof. Naber voorgestelde verandering op zich zelve beschouwd. Wij zouden dan als echte oorspronkelijke lezing krijgen: ὃς ἐὰν οὖν λύσῃ μίαν τῶν ἐντολῶν τούτων τὴν ἐλαχίστην καὶ διδάξῃ κτέ. Nu mogen wij τὴν ἐλαχίστην niet opvatten als Accusativus ter aanwijzing van een betrekking, zoodat wij vertalen „op" of „in 't minst", daar in zulk geval het Neutrum in het enkelvoud of meervoud gebruikt wordt. Wij moeten het dus verbinden met μίαν en dan wordt de bedoeling ongetwijfeld: wie dan één, (ook maar) 't kleinste, dezer geboden ontbonden zal hebben .... maar dat is dan weer wat de Hoogl. Naber wilde ontkomen, een „minimum mandatum". Bovendien zou die gedachte bijv. aldus moeten uitgedrukt zijn: ὃς ἐὰν οὖν λύσῃ μίαν, καὶ τὴν ἐλαχίστην ... of ὃς ἐὰν οὖν λύσῃ τὴν ἐλαχίστην. De door Prof. Naber's conjectuur verkregen constructie is alzoo gewrongen en onnatuurlijk; zelfs rijst de vraag, of zij wel N-Tisch Grieksch is, om van zuiver Grieksch niet te spreken. —

Barrington (bij Bowyer) meent, dat οὕτως, na het eerste διδάξῃ en voor τοὺς ἀνθρώπους, zal moeten worden weggelaten, gelijk in den DBez. Cant., en οὗτος voor ἐλάχιστος ingevoegd, beantwoordende aan het volgende οὗτος μέγας. Prof. Naber wil ook hetzelfde als Barrington, maar „praeterea membrorum concinnitas reducenda est et expuncto τοὺς ἀνθρώπους, legerim etc." zonder echter te bewijzen, of hoegenaamd ook maar waarschijnlijk te maken, dat deze „concinnitas" oorspronkelijk bestaan heeft of bedoeld is. — Dat οὕτως na διδάξει moet blijven staan [1]) is boven alle bedenking zeker, daar wij het na 't tweede διδάξῃ in ettelijke getuigen ingevoegd zien, natuurlijk naar aanleiding van het eerste. Vóór ἐλάχιστος nu evenwel οὗτος te willen plaatsen zou zijn het begaan van dezelfde fout, welke eenige HSS. en Vertt. maakten door een tweede οὕτως te laten volgen, en is dus niet raadzaam.

V: 32. Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν ὅτι πᾶς ὁ ἀπολύων τὴν γυναῖκα αὐτοῦ παρεκτὸς λόγου πορνείας, ποιεῖ αὐτὴν μοιχευθῆναι, καὶ ὃς ἐὰν ἀπολελυμένην γαμήτῃ, μοιχᾶται.

In plaats van πορνείας wil Pringlius, Gött. Gel. Anz. V. 1758 (volgens Bowyer; genoemd tijdschrift konden wij zelf niet in handen krijgen), hier en 19: 9 lezen πονηρίας. — Deut. 24: 1 wordt gesproken van דְּבַר עֶרְוָת

1) Prof. Naber (Mnem. 1881 p. 275) wil het weglaten en wijst er op dat οὕτως door Mattheus meestal vóór het verbum geplaatst wordt. Echter staat 't behalve hier ook 9: 33; 19: 8, 12 en 24: 26 achter het verbum.

(LXX ἄσχημον πρᾶγμα) als geldige reden voor echtscheiding. Hiertegenover nu stelt onze Heer het ééne bepaalde geval van πορνεία (zoo ook 19 : 9), door de Mozaïsche wet met doodstraf bedreigd. Daar in betrekking tot haren echtgenoot een vrouw onder de wet des O. V. alleen door hoererij des doods schuldig werd, en door deze zonde het huwelijk van Godswege werd ontbonden, noemt de Heer dit dan ook als de eenig geldende reden. Waarom wij dus πονηρίας zouden moeten lezen, begrijpen wij niet, daar dit niet met den geest des O. T. overeenkomt, noch met dien des N. T.; terwijl het mede een niet gering bezwaar is, dat de getuigen op beide plaatsen eenstemmig zijn in de lezing πορνείας.

Piscator (bij Bowyer) wil τήν ingevoegd zien voor ἀπολελυμένην. — Dit zou zeker noodig zijn, wanneer onze Heer hier bij ἀπολελυμένην had gedacht aan de in de eerste helft van het vers genoemde vrouw. Echter dwingt niets hiertoe. Men vertale dan ook niet met de Staten-Vertaling „*de* verlatene" (wat ook niet door Beza, N. T. uitg. 1584 gelezen wordt), maar gelijk de Synodale overzetting „*eene* verstootene".

De lezing van Markland (bij Bowyer) μοιχᾶται πάλιν, doet aan den anderen kant overspel, welke Dr. van Manen vermeldt, hangt slechts af van de interpunctie, en behoort dus niet tot het gebied der conjecturen.

V : 33. Πάλιν ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη τοῖς ἀρχαίοις· οὐκ ἐπιορκήσεις, ἀποδώσεις δὲ τῷ Κυρίῳ τοὺς ὅρκους σου.

Prof. Naber (Mnemosyne 1881 p. 275) vraagt, hoe

men Gode een eed kan betalen; van een belofte of gelofte kan dit wel gezegd worden, zie Deut. 23:21. Leest daarom ἐμπεδώσεις, onverbrekelijk houden, en alles is in orde. — Ἐμπεδόω τὰς σπονδάς, of συνθήκας of εἰρήνην of ὅρκους is een bij de Attische schrijvers dikwijls voorkomende uitdrukking. In de LXX of in het N. T. komt zij niet voor. Daar bezigt men andere verba. Deut. 7:8 διατηρῶν τὸν ὅρκον. 1 Kon. 2:43 καὶ τί ὅτι οὐκ ἐφύλαξας τὸν ὅρκον Κυρίου; Jes. 11:5 στήσω τὸν ὅρκον μου. Hetzelfde Gen. 26:3. Trouwens men heeft in het classieke Grieksch ook meer woorden voor dit denkbeeld dan het eene ἐμπεδόω. — Bij de lezing ἐμπεδώσεις δὲ τῷ Κυρίῳ τοὺς ὅρκους σου moet de Dativus τῷ Κυρίῳ verklaard worden als den persoon aanwijzend, met het oog op wien of ten behoeve van wien men de aan anderen gezworen eeden houdt. Vergelijk voor dit gebruik Rom 14:6—8, ὁ φρονῶν τὴν ἡμέραν Κυρίῳ φρονεῖ· καὶ ὁ ἐσθίων Κυρίῳ ἐσθίει, ... καὶ ὁ μὴ ἐσθίων Κυρίῳ οὐκ ἐσθίει .... οὐδεὶς γὰρ ἡμῶν ἑαυτῷ ζῇ, καὶ οὐδεὶς ἑαυτῷ ἀποθνήσκει· καὶ ἐάν τε γὰρ ζῶμεν, τῷ Κυρίῳ ζῶμεν, ἐάν τε ἀποθνήσκωμεν, τῷ Κυρίῳ ἀποθνήσκομεν. Met het oog op de gedachte, door dezen Dativus uitgedrukt, zie men Lev. 19:3, 10, 12, 14, 16, 18, 32, 34, 36, 37 en andere plaatsen, waar op het houden van verschillende geboden omtrent het vreezen van zijn ouders, nalezen van zijn wijngaard, valsch zweren, vloeken van den doove, aanstoot zetten voor het aangezicht des blinden, achterklappen enz. aangedrongen wordt door een telkens herhaald: אֲנִי יהוה of אֲנִי יהוה אֱלֹהֵיכֶם. — Τῷ Κυρίῳ kan niet den persoon aanwijzen,

ten behoeve van wien de ὅρκοι gezworen zijn, omdat dan moest geschreven zijn ἐμπεδώσεις δὲ τοὺς ὅρκους σου τῷ Κυρίῳ, zooals wij vinden 1 Chron. 16:15, 16 en Ps. 104:9 (LXX) (dat daarmede nagenoeg gelijkluidend is): μνημονεύωμεν εἰς αἰῶνα διαθήκης αὐτοῦ λόγον αὐτοῦ ὃν ἐνετείλατο εἰς χιλίας γενεάς, ὃν διέθετο τῷ Ἀβραὰμ, καὶ τὸν ὅρκον αὐτοῦ τῷ Ἰσαάκ. — Tegen de door Prof. Naber voorgestelde lezing laten zich derhalve geen bezwaren aanvoeren uit grammatisch of dogmatisch oogpunt. Beschouwen wij dus thans het verband en de lezing der HSS. De uitdrukking ἀποδιδόναι ὅρκους vinden wij in het O. of N. T. nergens; wel wordt er gesproken van ἀποδοῦναι εὐχήν (Deut. 21:21) of ἀποτίνειν εὐχάς (2 Sam. 15:7), waarbij dan steeds God de persoon is, wien men een gelofte deed, Jes. 19:21 en Pred. 5:3. Mag men dus ὅρκους opvatten als τὰ μεθ' ὅρκον ὡμολογημένα, vgl. Mt. 14:7, (maar laat de rhetorica zulks toe?) dan zou men een soortgelijke gedachte krijgen als Jon. 2:1 en Ps. 76:12, nl. betaalt Gode uw eeden, d. i. wat gij Hem gezworen (= beloofd) hebt. Ἀποδιδόναι met den Dat. laat geen andere opvatting toe. Dit past hier echter niet in den samenhang der rede. Deze eischt, dat men denkt aan eeden, den medemenschen gezworen, welke men houden moet met het oog op Gods heiligheid. Er is toch niet sprake van eeden aan God of bij God gezworen (dan was vereischt τοὺς ὅρκους σου τῷ Κυρίῳ of τοῦ Κυρίου 1 Kon. 2:43 vgl. vs. 42, of κατὰ τοῦ Κυρίου Matth. 26:63, 1 Kon. 2:43, of misschien ook wel ἐν τῷ Κυρίῳ vgl. Mt. 5:34 en 35), maar in het algemeen van bevestiging van eeden onder

menschen, want daartegen over stelt de Heer vs. 34 het algeheel verbod van zweren (ὅλως), bij wat dan ook (vs. 34—36), en leert Hij, dat alles wat men zegt (λόγος in 't algemeen; niet eed of getuigenis), volstrekt waar moet zijn (vs. 37), zoodat een bevestigingseed overbodig is. Van een Gode betalen van iets, dat Hem met een eed beloofd was, kan dus in vs. 33 geen sprake zijn. Daarmede is dan nu de handschriftelijke lezing veroordeeld, en de gissing van Prof. Naber gerechtvaardigd, welke juist den zin oplevert, welke vereischt wordt. Het verschil tusschen ἀποδώσεις en ἐμπεδώσεις is ook zeer gering. Dat O en Ε gemaklijk verwisseld konden worden, springt terstond in 't oog. A en M verschillen ook niet zoo verbazend veel. Verder kon de Ε na de voorafgaande C over het hoofd gezien worden of wegvallen; terwijl ἀποδιδόναι τῷ Κυρίῳ een zeer gewone en begrijpelijke uitdrukking is, welke bij weinig nadenken licht in de plaats van het bij de bijbelschrijvers niet bekende ἐμπεδόω kon komen.

V : 39. De lezing ῥαπίζῃ, door Bowyer als conjectuur van Curcellaeus opgegeven, is een variant; wanneer een werkelijke conjectuur door Curcellaeus medegedeeld wordt, vermeldt hij dit er bij, zie bv. de noot bij Matth. 23 : 30 of bij 24 : 6, 26 : 45 en andere plaatsen; bovendien leest hij niet ῥαπίζῃ, maar ῥαπίσῃ, wat inderdaad bij Basilius voorkomt, zie Tisch.

V : 40. Καὶ τῷ θέλοντί σοι κριθῆναι καὶ τὸν χιτῶνά σου λαβεῖν, ἄφες αὐτῷ καὶ τὸ ἱμάτιον.

Wassenbergh, II. 28, stelt voor τὸν χιτῶνα en τὸ

ἱμάτιον te verwisselen, daar men zijn tunica niet kan uitdoen vóór het pallium. Op de gelijkluidende plaats Lc. 6 : 29 staat 't dan ook in de door hem gewenschte orde. — Bij Lucas is die volgorde ook vereischt. Wanneer iemand een ander gewelddadig van iets berooft (αἴροντος), begint hij met wat 't eerst voor de hand komt, dat is hier het ἱμάτιον; eerst wanneer hij dit bemachtigd heeft, komt de beurt aan den χιτών. In Mattheus is het echter een ander geval. Hier is niet sprake van handtastelijkheid, maar van een rechtszaak (κριθῆναι), waarmede de aanleiding tot de voorgestelde verandering eigenlijk reeds vervallen is. In dit geval nu is de volgorde der woorden, zooals wij die in de HSS. vinden, de meest gewenschte. Juist omdat de eischer den χιτών niet bekomen kan, zonder dat de ander eerst zijn ἱμάτιον afdoet, leert onze Heer hier, dat men hem dan ook 't opperkleed moet laten, en dit na 't eerst afgelegd te hebben niet weder moet aandoen. Worden de woorden geplaatst zooals Wassenbergh dit wil, dan vervalt de natuurlijke grond voor het ἄφες αυτῷ καὶ τὸ ἱμάτιον.

V : 42. Prof. Pierson (De Bergrede en andere synoptische fragmenten, 1878 blz. 163) gist, dat vs. 42b, καὶ τὸν θέλοντα ἀπὸ σοῦ δανίσασθαι μὴ ἀποστραφῇς, verwisseld moet worden met Lc. 6 : 30 καὶ ἀπὸ τοῦ αἴροντος τὰ σὰ μὴ ἀπαίτει. Er zou door de afschrijvers hier een gelijke fout gemaakt zijn als blijkens de HSS. Mt. 5 : 44 vgl. Lc. 6 : 27, 28. — Wat dit laatste aangaat merken wij op, dat de tekst bij Mattheus in vele HSS. aan-

gevuld is uit dien van Lucas, terwijl in één minuskel-handschrift bij Lucas een aanvulling uit Mattheus voorkomt. Maar zulk een *aanvulling* is geheel iets anders dan een *omzetting*, waardoor wij bij Mattheus den tekst van Lucas zouden vinden zonder eenig spoor in de HSS. van wat er oorspronkelijk stond, en hetzelfde ook weer bij Lucas. A priori geeft dit reeds den indruk van niet waarschijnlijk te zijn, daar er toch licht op één plaats ten minste eenig spoor van zou zijn achtergebleven. Maar is de omzetting noodzakelijk? In Mattheus past beter δανίσασθαι, dat toch altijd meer een rechterlijke of notarieele handeling is, nadat vs. 40 ook al gesproken is van κριθῆναι; en evenzoo is in Lucas het gewelddadige meer uitgedrukt, gelijk dan ook vs. 29 reeds, evenals vs. 30, αἴροντος gebruikt wordt. Verder hier te handelen over de aanleiding, welke Prof. Pierson bracht tot het maken van deze gissing, komt niet te pas, daar dit een „historisch-kritisch onderzoek" vereischt, waarbij dan het al of niet „politieke karakter" of „de verandering in lessen van algemeene menschenliefde, van mededeelzaamheid, van goedhartigheid" besproken en beoordeeld moet worden. Dat er reeds een Grieksche lezing is, welke voor „geef" den vorm van het werkwoord heeft, die bij Lucas hier en elders voorkomt (nl. δίδου bij Lc. en δός bij Mt.), heeft niets bevreemdends, wanneer wij opmerken hoe Mt. naar Lc. veranderd en geinterpoleerd is, doch bewijst niets voor een omzetting.

V : 43. Ἠκούσατε ὅτι ἐῤῥέθη· ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου καὶ μισήσεις τὸν ἐχθρόν σου.

Pearce wil voor μισήσεις οὐ invoegen, opdat deze plaats met Lev. 19 : 17 overeenstemme (Heringa blz. 425). — Doch vooreerst staat Lev. 19 : 17 iets anders, en verder weerspreekt vs. 44 deze opvatting.

VI : 4. Ὅπως ἡ σοῦ ἐλεημοσύνη ᾖ ἐν τῷ κρυπτῷ, καὶ ὁ πατήρ σου ὁ βλέπων ἐν τῷ κρυπτῷ ἀποδώσει σοι.

Mangey (bij Bowyer) wil ἀποδώσῃ lezen, omdat ὅπως den Conjunct. eischt. — De door ὅπως geregeerde zin eindigt echter bij κρυπτῷ, terwijl het volgende καὶ ὁ πατήρ σου enz. in aansluiting bij vs. 3 staat. Ὅπως tot κρυπτῷ is een tusschenzin ter verklaring van μὴ γνώτω ἡ ἀριστερά σου τί ποιεῖ ἡ δεξιά σου, vgl. vs. 6.

VI : 11. Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον.

Pfannkuch (Ueber die Gebetsformel der Messiasschüler, in Eichhorn's allg. Bibl. der bibl. Litterat., 10 dl. blz. 864), later ondersteund door Bretschneider (Lex. I. 392, zie Fritzsche ad h. l.), wil lezen ΑΡΤΟΝΕΠΙΟΥΣΙΑΝ = ἄρτον ἐπὶ οὐσίαν, לַחְמָן דִי לְקָיוֹם, cibum ad vitam tolerandam. — Terecht brengt Fritzsche hiertegen als een afdoend bezwaar in, dat hetzelfde woord ook Lc. 11 : 3 voorkomt en de oude kerkvaders, hoewel in de verklaring van het woord afwijkend van elkander, toch eenstemmig zijn in de lezing ervan.

VII : 6. Μὴ δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσίν, μηδὲ βάλητε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν χοίρων, μήποτε καταπατήσουσιν αὐτοὺς ἐν τοῖς ποσὶν αὐτῶν καὶ στραφέντες ῥήξωσιν ὑμᾶς.

Bois (bij Bowyer) wil hier èn Mc. 9 : 18 [1]) lezen ῥάξωσιν. Hij denkt dus aan ῥάσσειν slaan, stooten, smijten, sleuren, in plaats van ῥηγνύναι verscheuren. — Jer. 23 : 33 en 39 vinden wij in de LXX ῥάτσω gebruikt ter vertaling van נָטַשׁ; Jes. 9 : 11 (dat in den Hebreeuwschen tekst niet voorkomt) Καὶ ῥάξει ὁ θεὸς τοὺς ἐπανισταμένους ἐπὶ ὄρος Σιὼν ἐπὶ αὐτόν, waar Suidas het terecht verklaart door καταβαλεῖν. Ook Judith 9 : 8 σὺ ῥάξον αὐτῶν τὴν ἰσχὺν ἐν δυνάμει σου. Hesychius verklaart ῥαχθέντες door σπαραχθέντες, en Eustathius (p. 1887. 46) omschrijft dit verbum door ἐῤῥωμένως καταπίπτω. Naar dit spraakgebruik oordeelende, kunnen wij dus de gissing niet zeer gelukkig noemen. Daarenboven geeft ῥήξωσιν een goeden zin, hetzij men het wil laten slaan op de honden, hetzij men het van de zwijnen laat gezegd worden. Vgl. Pricaeus en Wetstein ad h. l.

Heinsius (Exerc. p. 34) echter wil na ῥήξωσιν een punt plaatsen; ὑμᾶς bij het volgende voegen en, na er een Nominativus van gemaakt te hebben, lezen: ὑμεῖς αἰτεῖτε κτἑ. — Van een parel zeggen, dat ze „verscheurd" wordt, is wat al te kunstig! En waarom zou bij αἰτεῖτε met nadruk het subject genoemd moeten worden? Bij

---

1) Waar D en 2pet ῥάσσει lezen, hoewel zij op de gelijkluidende plaats Lc. 9 : 42 ἔῤῥηξεν hebben.

ζητεῖτε en κρούετε is dit niet het geval. Tegenover wie worden dan zij gesteld, die met ὑμεῖς worden aangesproken? Ook zou er dan nog een conjunctie noodig zijn, δέ of ἀλλά.

VII : 12. Mangey (bij Bowyer) wil dit vers verplaatsen achter 5 : 42, omdat het hier niet in den samenhang past, en Lc. 6 : 30 en 31 het verwijst naar de genoemde plaats. — Afgezien van de moeilijkheid om een voldoende verklaring te geven van de oorzaak, waardoor dit vers zoo ver van zijn plaats geraakt zou zijn, is de zeer losse samenhang in Mt. 7 een groot bezwaar tegen de bewering, dat het niet in het verband past. Verder kan men uit de volgorde bij Lucas geen besluit trekken over de plaatsing bij Mattheus, daar deze in de gansche bergrede, en bepaald ook in hfdst. 7, zeer afwijkt van de redactie van Lucas, gelijk een N. T. met gelijkluidende plaatsen terstond doet zien.

VII : 15. Προσέχετε ἀπὸ τῶν ψευδοπροφητῶν, οἵτινες ἔρχονται πρὸς ὑμᾶς ἐν ἐνδύμασιν προβάτων, ἔσωθεν δέ εἰσιν λύκοι ἅρπαγες.

Pricaeus (Commentarii in varios locos N. T.) meent, dat wij moeten lezen ἐκδύμασιν, daar de afgetrokken vellen juister exuviae dan indumenta geheeten worden. Ook Mangey (bij Bowyer) vindt de woorden, zooals de HSS. die geven, aanstootelijk, en wil daarom lezen: ἐν δέρμασι προβάτων, met verwijzing naar Hebr. 11 : 37 ἐν αἰγείοις δέρμασι. Op genoemde plaats wordt echter

juist voor schaapsvachten het woord μηλωτή gebruikt. Voorzeker is de handschriftelijke lezing aanstootelijk, wanneer we ons voorstellen, dat de valsche profeten gedacht worden te komen gekleed in schaapsvellen, welke zij als kleedingstukken gebruiken. Wij moeten echter elke der beide uitdrukkingen als beeld opvatten; zoowel van de eerste als van de tweede de overdrachtelijke beteekenis in het oog houden. Over werkelijke kleeding wordt niet gesproken, evenmin als over de inwendige lichaamsinrichting. De Heer vergelijkt de ψευδοπροφῆται, wat hun uitwendig voorkomen betreft, bij schapen; zij doen zich bij het eerste gezicht voor als schapen; maar naar hun eigenlijk wezen, hun waren aard, zijn zij volgens Hem gelijk grijpende wolven. De omschrijving van Suicerus in zijn Thesaurus ecclesiasticus, ὡς πρόβατα ἐνδεδυμένοι, is dus juist. Wij moeten derhalve niet denken aan exuviae, maar aan indumenta, dat is ἐνδύματα.

VII: 19. Πᾶν δένδρον μὴ ποιοῦν καρπὸν καλὸν ἐκκόπτεται καὶ εἰς πῦρ βάλλεται.

Markland (bij Bowyer) merkt op, dat deze woorden een letterlijke herhaling zijn van 3: 10, hier geen zin geven, en de bewijsvoering aangaande het kennen van de valsche profeten aan hun vruchten storen. Daarom houdt hij ze voor een in den tekst ingeslopen kantteekening. Lc. 6: 43 en 44 wordt dan ook de gedachte, door dit vers uitgedrukt, weggelaten. — Wat zullen wij hiertegen met reden kunnen inbrengen? Keil verklaart in

zijn Comm., dat de Heer hier op het lot van zulk een boom wijst om de waarschuwingen tegen de valsche profeten te versterken. Maar gewaarschuwd had Hij vs. 15, en vs. 16, 17, 18 en 20 bevatten dan ook geen waarschuwing, maar geven het middel aan de hand om zich de vs. 15 gedane waarschuwing te nutte te maken. Fritzsche gevoelde de moeielijkheid zeer goed, en zocht haar te verklaren met te zeggen: „quod homines etiam bonos fructus bonam, malos malam arborem ferre certo sibi persuaserint, ut qui malam arborem, nihil sperantes pristinum ei vigorem restitutum iri, igni absumant". Gewis niet onvernuftig. Echter had van dat „certo sibi persuaserint" dan ook iets uitgedrukt moeten zijn, al ware 't ook slechts door οὖν, ὥστε of iets dergelijks. Het vers met Meyer verklaren voor „ein im Flusse der Rede eingeschalteter (nicht zum logischen Zusammenhang von V. 16—20 gehöriger) Gedanke" is niet goed te keuren, daar de spreker hier niet zoo in vuur geraakt, dat hij van zijn eigenlijke grondgedachte afdwaalt; daartoe is de redeneering te koel, te logisch. De andere verklaringen stemmen in hoofdzaak overeen met een van de hier vermelde en lossen de moeilijkheid dus niet op. Ook is de verdediging van de echtheid van dit vers door Michelsen (Studiën 1881, blz. 151) tegen Markland en Dr. van de Sande Bakhuyzen volstrekt niet afdoende. Hij beroept zich op de overeenkomst van Matth. 3 : 7 met 23 : 33 (ook 12 : 34ª) en van 3 : 12 met 13 : 30, om te bewijzen dat „het de de doorgaande gewoonte van Mattheus is zooveel doenlijk de woorden van Johannes den Dooper aan Jezus

in den mond te leggen", daar zij „in de parall. pll. bij Lukas in Jezus' onderwijs gemist worden." Wat 13: 30 aangaat, dit *kon* Lucas niet vermelden, daar hij de gelijkenis van het onkruid onder de tarwe niet meedeelt. Verder vinden wij bij Lucas niet alleen 23: 33 en en 12: 34ª niet, maar ook niet 23: 32 en 12: 33 en vele andere gezegden; zoodat het bewijs „e silentio" in dezen meer dan gewaagd is. 3: 12 en 13: 30ᵇ (bovendien nog wel in dit verband!) behoeft men slechts te vergelijken om te zien, hoe valsch de conclusie is, welke Michelsen trekt. Terwijl eindelijk een vergelijking van de plaatsen Matth. 3: 2 en 4: 17 met Marcus 1: 4 en 15, welke Michelsen ook nog bijbrengt, bevestigt, wat ons gezond verstand reeds leert, dat de Heer wel eens dezelfde uitdrukkingen en gedachten kan gebezigd en gehad hebben, welke wij ook van Johannes den Dooper vermeld vinden. Ten slotte, wanneer het waar is, dat de onderhavige woorden bij Justinus Ap. 1 c. 16 p. 64 in hetzelfde verband als hier voorkomen, dan is daarmede nog niets meer bewezen, dan wat de andere getuigen ons leeren, nl. dat het een *zeer oude* interpolatie moet zijn, indien de woorden onecht zijn. — Met Markland en Dr. van de Sande Bakhuyzen houden wij dit vers dus voor geinterpoleerd. Dat het door een lezer in margine bijgeschreven werd, is alleszins verklaarbaar uit den inhoud van vs. 18.

VII: 23. Καὶ τότε ὁμολογήσω αὐτοῖς ὅτι οὐδέποτε ἔγνων ὑμᾶς.

Maldonatus (bij Bowyer) wil hier met den schrijver

eener afgebroken homilie lezen: ὁμώσω αὐτοῖς. — Onnoodig, vergelijk Mt. 14:7 μεθ' ὅρκου ὡμολόγησεν αὐτῇ δοῦναι ὃ ἐὰν αἰτήσηται. Mogelijk heeft men bij de lezing van bedoelde homilie met een variant te doen, daar in Mt. 14:7 Z en anderen voor ὡμολόγησεν ὤμοσεν lezen, wat Hand. 7:17 bij H, P en anderen ook het geval is.

VII:25. Καὶ κατέβη ἡ βροχὴ καὶ ἦλθον οἱ ποταμοὶ καὶ ἔπνευσαν οἱ ἄνεμοι καὶ προσέπεσαν τῇ οἰκίᾳ ἐκείνῃ, καὶ οὐκ ἔπεσεν·

Lachmann leest in zijn N. T. (zonder hiervoor getuigen te hebben) προσέπαισαν, en Prof. Naber (Mnemosyne 1881, p. 276) haalde dit op uit de vergetelheid en juichte het toe als in meerdere overeenstemming met προσέκοψαν vs. 27. — Προσπίπτω komt in de hier vereischte beteekenis in het N. T. en in de LXX niet meer voor; προσπαίω in het geheel niet. Bij de klassieke schrijvers schijnt προσπαίω mede niet veelvuldig gebruikt te zijn, terwijl προσπίπτω in vijandigen zin zeer dikwijls voorkomt; zie Stephani Thesaurus. Wij meenen om deze reden προσέπεσαν te moeten behouden.

VIII:3. Καὶ εὐθέως ἐκαθερίσθη αὐτοῦ ἡ λέπρα.

Pearce (bij Bowyer) wil lezen ἐκαθερίσθη ἀπ' αὐτοῦ λέπρας, daar niet de ziekte, maar de mensch geneest. (Wat ἀπ' αὐτοῦ aangaat, dit wordt werkelijk bij S en

eenige weinige andere HSS. gevonden; λέπρας komt echter nergens voor.) — Dr. Owen (bij denzelfden) meent, dat één woord is uitgevallen en een ander verplaatst, en wil daarom naar Mc. 1:42 lezen: ἀπῆλθεν ἀπ' αὐτοῦ ἡ λέπρα, καὶ ἐκαθαρίσθη. — Wij moeten erkennen van *deze* spreekwijze geen tweede voorbeeld te kunnen bijbrengen. Toch komt ons niet onmogelijk voor, dat zij als oorspronkelijk gehandhaafd moet worden. Zoowel van den zieke toch als van de ziekte wordt θεραπεύειν gebezigd; bv. Mt. 4:23 θεραπεύων πᾶσαν νόσον καὶ πᾶσαν μαλακίαν, zoo ook 9:35, 10:1; maar 10:8 ἀσθενοῦντας θεραπεύετε en Lc. 7:21 ἐθεράπευσεν πολλοὺς ἀπὸ νόσων. Vgl. ook Lc. 9:1 en 10:9. Zoo wordt ook ἰᾶσθαι gebruikt. Lev. 14:3 en 48 staat in de LXX ἰᾶται ἡ ἁφὴ τῆς λέπρας ἀπὸ τοῦ λεπροῦ. Deut. 28:27 en 35 echter weer ὥστε μὴ δύνασθαί σε ἰαθῆναι. Mc. 5:29 ἴαται (ἡ γυνὴ) ἀπὸ τῆς μάστιγος. Zie ook Lc. 6:17. 2 Kon. 5:6 schrijft de koning van Syrië aan den koning van Israël καὶ ἀποσυνάξεις αὐτὸν (nl. Ναιμάν) ἀπὸ τῆς λέπρας αὐτοῦ, terwijl vs. 11 Naäman over Elisa spreekt, zeggende: καὶ ἀποσυνάξει τὸ λεπρόν. Lev. 13:13 vinden wij καὶ καθαριεῖ αὐτὸν ὁ ἱερεὺς τὴν ἁφήν en vs. 17 καὶ καθαριεῖ ὁ ἱερεὺς τὴν ἁφήν. Deze laatste uitdrukking, in het passivum omgezet, zou overeenstemmen met de lezing van onzen tekst. Naar analogie van het gebruik van θεραπεύειν en ἰᾶσθαι zou verder ook van de melaatschheid zoowel als van den melaatsche gezegd kunnen worden ἐκαθαρίσθη. Maar al was het zelfs grammatisch of logisch onnauwkeurig, zoo zou het nog niet zeker zijn, dat de Evangelist of vertaler het niet geschreven

heeft. Wij vinden toch in Art. XXI der Nederl. Geloofsbel. gesproken van „reiniging onzer zonden", wat ook niet te verdedigen is (vgl. wat Prof. Doedes hieromtrent schreef in zijn werk „de Ned. Geloofsbel en de Heid. Catech. I blz. 266), maar toch stellig „echt" is. Bij de lezing van Pearce had verder het lidwoord τῆς niet mogen gemist worden. De reconstructie door Owen voorgeslagen is al te ingrijpend, en kan de varianten volstrekt niet verklaren.

VIII : 9. Καὶ γὰρ ἐγὼ ἀνθρωπός εἰμι ὑπὸ ἐξουσίαν (א B, 3 minuskels, It. en Vulg. in sommige HSS. en Chrysost. voegen hier achter τασσόμενος), ἔχων ὑπ' ἐμαυτὸν στρατιώτας, καὶ λέγω τούτῳ· κ. τ. ἑ.

Theodoretus (bij Bowyer) wil lezen ἐπ' ἐξουσίαν of ἐπ' ἐξουσιῶν „I am a man in power", omdat er aan toe gevoegd wordt niet „*want* ik zeg", maar „*en* ik zeg" en er terstond op volgt: hebbende soldaten onder mij, ter verklaring van wat hij bedoelt met ἐπ' ἐξουσίαν. — Dr. Holwerda (Nieuwe Jaarbb. voor wetensch. theol. 1860 3de dl. blz. 582, in een recensie van Tischendorf's ed. 7ma N. T.) stelt voor καὶ γὰρ ἐγὼ, ἄνθρωπος, εἰμὶ ἐπ' ἐξουσίας, ἔχων κ. τ. ἑ. „want ik, een mensch, bezit wel (καί) een onbeperkte macht, krijgsknechten onder mij hebbende" enz. Τασσόμενος houdt hij zoowel in de weinige getuigen bij Mattheus als in de zeer vele bij Lucas voor een onecht bijvoegsel, dat τεταγμένος had moeten wezen. Prof. Naber (Mnemosyne 1878, p. 361) stemt hiermede in, wat ἐπ' ἐξουσίας betreft, maar

wil in Mt. èn in Lc. lezen διατασσόμενος, onder verwijzing naar Hand. 7 : 44, waar ℵ ook ἐτάξατο in plaats van διετάξατο heeft. Dr. van de S. Bakhuyzen, blz. 122 en 123, voegt zich bij Prof. Nabers opinie, welke hij nog verdedigt tegen een mogelijken aanval. — Ἐπ' ἐξουσίαν is geen goed Grieksche uitdrukking voor het gewilde denkbeeld (vgl. Naber) en komt dus verder niet in aanmerking. Ἐπ' ἐξουσίας echter is wel goed, zie Holwerda en Dr. v. d. S. Bakhuyzen, terwijl deze lezing ook goed in het verband past, als vergelijking a minori ad maius, om de meening van den centurio over de macht van Jezus te staven. Het blijft dus alleen maar de vraag of de lezing der HSS. waarlijk verkeerd is en geen zin geeft. — Tegen de grammatica wordt door haar niet gezondigd, wel tegen de logica. Want ἔχων ὑπ' ἐμαυτὸν στρατιώτας moet een tegenstelling vormen met de gedachte van den hoofdzin ἐγὼ ἀνθρωπός εἰμι ὑπὸ ἐξουσίαν, terwijl het evenwel als nadere verklaring aan het subject is toegevoegd. Het had derhalve of na καί moeten staan en dus bij λέγω behooren, hoewel de tegenstelling dan nog niet duidelijk uitkwam, of εἰμι had ὤν moeten zijn en de zin ἔχων enz. hoofdzin worden met ἔχω tot praedicaat. [1]) Zooals de woorden nu luiden, zijn zij niet naar recht en eisch te verklaren (vgl. Holwerda.) Daarom is de conjectuur ἐπ' ἐξουσίας hier gewettigd. — Wat διατασσόμενος aangaat, merken wij

---

1) De lezing bij a in Luc. 7 : 8 gevonden (zie Michelsen Studiën blz. 157) stemt hiermede overeen, doch zal wel een correctie zijn van een lezer, die de fout opmerkte.

op, dat dit compositum stellig het meest gebruikelijke woord is in een geval als hier; toch zou het simplex o. i. ook wel kunnen gebruikt zijn. Vgl. Hand. 15:2, 22:10. Dat ὑπ' ἐξουσίαν hier en ook Luc. 7:8 zonder eenige weifeling bij alle getuigen voorkomt, is wel een bezwaar, en pleit niet weinig ten gunste dezer lezing, doch het kan ons niet weerhouden van haar te veranderen, daar zij geen goeden zin geeft. Wat de Syr. Crt. als toevoegsel bevat („et mihi est auctoritas, mihi etiam", zie Tregelles) is een poging om den zin te herstellen, en moet niet beschouwd worden als een verloren gegane lezing.

VIII : 17. Ὅπως πληρωθῇ τὸ ῥηθὲν διὰ Ἡσαΐου τοῦ προφήτου λέγοντος· αὐτὸς τὰς ἀσθενείας ἡμῶν ἔλαβεν καὶ τὰς νόσους ἐβάστασεν.

Naar de meening van Owen (bij Bowyer) en van Pearce (bij Heringa blz. 485) is deze profetie verkeerd toegepast, en dit vers op dien grond, volgens hen, te beschouwen als later ingevoegd. — Wanneer men echter let op het gebruik, dat door onzen Evangelist van de profeten gemaakt is, zal men toch wel moeten erkennen, dat hier geen andere methode gevolgd is dan bv. 2:15, 17, 23. Men vindt deze trouwens ook bij andere schrijvers of sprekers, zoodat wij op grond hiervan het recht missen om voor te stellen dit vers te schrappen. Dezen hermeneutischen regel te beoordeelen, of aan te toonen, dat Jesaia's woorden werkelijk zoo gebruikt mogen worden, komt hier ter plaatse niet te pas en is ook in dit geval niet verder noodzakelijk.

VIII : 28. De welbekende meening van Origenes, dat wij in plaats van Γαδαρηνῶν moeten lezen Γεργεσηνῶν of Γεργεσαίων, mag hier niet besproken worden, daar wij verscheiden HSS. bezitten, die dit werkelijk lezen, en het dus de taak der kritiek van den ons overgeleverden tekst is uitspraak te doen over het al of niet echt zijn van dit woord, en over het ontstaan der varianten.

VIII : 30. Daar er oude getuigen zijn, hss. der Itala, de Vulgata en de Saksische vertaling, die de lezing „οὐ" μακράν kennen en bewaard hebben, moeten wij er te dezer plaatse over zwijgen.

VIII : 31. De hoogleeraar Naber heeft op deze woorden een conjectuur gemaakt, welke hij als lezing van HSS. (E K * en andere) had kunnen vinden. Dr. v. d. S. B. had haar daarom niet moeten vermelden en bespreken.

VIII : 33. Οἱ δὲ βόσκοντες ἔφυγον, καὶ ἀπελθόντες εἰς τὴν πόλιν ἀπήγγειλαν πάντα καὶ τὰ τῶν δαιμονιζομένων.

Beza (in zijn N. T.) schrijft in de Annotationes: Omnia πάντα Vulgata „omnia haec" id est πάντα ταῦτα, quod etiam videtur cum iis quae sequuntur melius convenire. — Sommige uitgaven van de Vulgata, ten minste die op last van Sixtus V en Clemens VIII verschenen is, lezen alleen „omnia." Zoo ook de vertaling van Hieronymus in zijn werken, uitg. Martianay I p. 1449. In zijn commentaren echter IV p. 29 „nunciaverunt haec om-

nia", maar zonder het als een verbetering der handschriftelijke lezing voor te dragen. Wij moeten het dus ook beschouwen als een variant, niet als een conjectuur, en daarom ook over deze plaats niet verder uitweiden, dewijl Beza dan een getuige heeft voor zijn lezing. — Dr. Holwerda (Nieuwe Jaarb. blz. 584) vraagt of καὶ τὰ τῶν δαιμονιζομένων wel echt is, maar geeft geen redenen daarvoor. — Er is geen grond om aan onechtheid te denken. De herders der kudde zwijnen vloden naar de stad, toen deze in de zee gestort waren, en boodschapten alles (πάντα), nl. wat er met de beesten gebeurd was. Hiermede begonnen zij natuurlijk hun verhaal, daar dit hen verschrikt had, en als die de herders waren, in moeilijkheden kon brengen. Daarom deelden zij mede wat er al met de zwijnen was geschied. Tevens echter vertelden zij, wat er met die bezetenen was voorgevallen. Stonden deze woorden er niet bij, wij zouden geen recht hebben om bij πάντα aan meer te denken dan aan hetgeen den zwijnen overviel, waarvan zij de herders waren. Immers niet dat de daemonen uit de bezetenen gevaren waren verschrikte hen, en deed hen vluchten, maar de wildheid en het in de zee storten en sterven der zwijnen maakte hen bevreesd·

IX : 6. Ἵνα δὲ εἰδῆτε ὅτι ἐξουσίαν ἔχει ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς ἀφιέναι ἁμαρτίας, τότε λέγει τῷ παραλυτικῷ· ἐγερθεὶς ἆρόν σου τὴν κλίνην καὶ ὕπαγε εἰς τὸν οἶκόν σου.

S. (bij Bowyer) vindt τότε aanstootelijk en wil daarom

in plaats daarvan lezen τό, τε (dit is een quaestie van drukken en uitgave van den tekst, omdat de scriptio continua beide toelaat) of τόδε λέγει „zeide hij *dit*". Ook Fritzsche (in zijn comm. ad. h. l.) houdt deze verandering voor noodzakelijk. — Echter wordt τόδε in 't N. T. nergens zóó gebruikt. Wèl komt τάδε voor Hand. 21 : 11, Openb. 2 : 1, 8, 12, 18; 3 : 1, 7, 14, en hier steeds door een spreker gebezigd, en in plechtigen stijl τάδε λέγει . . . overeenkomstig het bekende כֹּה־אָמַר יהוה in het O. T. Was het de bedoeling van Mattheus geweest met een pronomen demonstrativum, als object bij λέγει, de eigen woorden des Heeren aan te wijzen, hij zou gewis gebruikt hebben τοῦτο, of met bijgevoegd δέ: τοῦτο δὲ λέγει. Maar dan zou hij ook niet het praesens gebezigd hebben, maar het imperf. of den aoristus ἔλεγε of εἶπε, zooals Lucas (5 : 24). Marcus (2 : 10) heeft ook 't praesens, maar zonder pronomen, terwijl hij het voorgevallene zeer levendig schildert. Dit meenen wij, dat Mattheus ook wil. Hij verplaatst ons bij de handeling als tegenwoordig en drukt dit nog krachtiger dan Marcus uit door er τότε bij te voegen, wat een bij Mattheus zeer gebruikelijk woord is. Bij hem alleen komt 't meer keeren voor dan in al de overige boeken des N. T. samen. Vergelijk overigens de voorbeelden van dergelijke redewendingen bij Kypke en Fritzsche aangehaald. De meening van Fritzsche, dat men, τότε behoudend, dezen zin in parenthesen moet zetten, mag hier niet besproken worden.

Wassenbergh, I. 17, meent evenwel, dat deze geheele tusschenzin, τότε λέγει τῷ παραλυτικῷ, een glosseem is,

omdat de rede hier overspringt van de woorden des historieschrijvers tot die des sprekers; insgelijks zou dit Mc. 2 : 10, Lc. 5 : 24 geschied zijn. Dat wij zulk een glosseem niet noodig hebben kan Lc. 5 : 14 bewijzen. — Dit laatste zal wel niemand tegen spreken. Maar dat de eerste stelling daardoor bewezen wordt, zal ook wel niemand, die logisch denkt, beweren. Een onoverkomelijk bezwaar is dat *alle* getuigen op deze 4 plaatsen niet de minste weifeling toonen. Voorts zouden wij de geslepenheid van den interpolator moeten bewonderen, die den stijl van Mattheus wist na te bootsen door alleen hier het woordje τότε er bij te voegen.

IX : 9. Καὶ παράγων ὁ Ἰησοῦς ἐκεῖθεν εἶδεν ἄνθρωπον κτλ.

Volgens Dav. Schulz (zie Griesbach, N. T. I. 1827 p. 41), is de naam ὁ Ἰησοῦς misschien in het begin van een anagnosma ingevoegd. — Terecht merkt Michelsen (Studiën, 1881 blz. 147) op, dat deze meening weerlegd wordt door het weglaten van ἐκεῖθεν in sommige getuigen. Ook bestaat er niet de minste aanleiding tot dit vermoeden, daar wel meer voorkomt, dat het subject uitgedrukt wordt; zie o. a. 9 : 35 en 10 : 5.

IX : 10. Καὶ ἐγένετο αὐτοῦ ἀνακειμένου ἐν τῇ οἰκίᾳ ἰδοὺ πολλοὶ τελῶναι καὶ ἁμαρτωλοὶ ἐλθόντες συνανέκειντο τῷ Ἰησοῦ καὶ τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ.

Mattheus was zelf een tollenaar en zal daarom de tollenaars niet voor zondaars verklaard hebben, wat

ook de Joden van hen mochten denken. Καὶ ἁμαρτωλοί houdt Pearce daarom voor onecht (Heringa, blz. 407). — Καὶ ἁμαρτωλοί geldt niet van de tollenaars: er zijn twee klassen genoemd, τελῶναι en ἁμαρτωλοί. Echter worden zij hier op één lijn gesteld, gelijk door onzen Heer zelven tollenaars en hoeren ook wel in één adem genoemd worden. Dat Mattheus voorts tollenaars niet voor zondaars hield, moet nog bewezen worden. Zaccheus had van zich zelf en van zijn gedrag andere gedachten (Lc. 19 : 3b). Wij behouden dus de lezing der HSS.

IX : 16. Dr. van Manen vermeldt hier, dat Heinsius (zie diens Exercit. Sacr. p. 104) wil lezen πλήρωμα αὐτοῦ en niet αὐτοῦ, wat natuurlijk geen verschil in lezing van den tekst maakt, daar deze oorspronkelijk accenten en spiritus miste. —

IX : 33. Καὶ ἐθαύμασαν οἱ ὄχλοι λέγοντες· οὐδέποτε ἐφάνη οὕτως ἐν τῷ Ἰσραήλ.

Dr. van Manen (blz. 165 en 166) zegt, dat Holwerda, N. J. 584, de conjectuur maakt: οὐδέποτε ἐπεφάνη οὕτως ὁ θεὸς ἐν τῷ Ἰσραήλ. In zekeren zin is dit waar. Echter voegt Holwerda er bij, dat hij niet durft verzekeren, dat Mattheus het simplex φαίνεσθαι niet in dezelfde beteekenis heeft kunnen gebruiken. Na οὕτως kon ὁ θεός zeer licht wegvallen. Maar de schrijvers van het N. T. lieten het ook wel weg, waar in hun gevoel de zin duidelijk genoeg was, Mc. 10 : 6, 49 en 58, Hand. 7 : 4, Gal. 4 : 6, vgl. B Jac. 1 : 12. Ten slotte zegt

hij, dat wie tegen zijn conjectuur opziet in elk geval zijn verklaring toch kan goedkeuren. Hiermede is nu de conjectuur als conjectuur ook veroordeeld. Het is ons immers slechts te doen om den *goeden*, echten, tekst, niet om een *beteren* dan wij hebben: anders kon het wel zijn dat men de schrijvers zelf verbeterde.

IX: 36. Ἰδὼν δὲ τοὺς ὄχλους ἐσπλαγχνίσθη περὶ αὐτῶν ὅτι ἦσαν ἐσκυλμένοι καὶ ἐριμμένοι ὡσεὶ πρόβατα μὴ ἔχοντα ποιμένα.

Prof. Naber (Mnemosyne 1878, p. 95) meent, dat er oorspronkelijk gestaan heeft ἠρημωμένοι, daar de kudde, wanneer de herder ergens is heengegaan, niet ἔῤῥιπται, maar ἠρήμωται. Dr. van de S. Bakhuyzen (blz. 124 en volgg.) levert een beoordeeling van deze conjectuur en van de gewone verklaringen van ἐῤῥιμμένοι, en toont zeer juist aan, dat in ἐῤῥιμένοι het denkbeeld „Müdigheit" of „nicht mehr fortkönnen" volstrekt niet ligt; niets meer dan alleen „hingestreckt" „op den grond liggen." Ἐρημόω voor „verlaten", „alleen laten" komt in de LXX voor: Jer. 3: 2 ἐπὶ ταῖς ὁδοῖς ἐκάθισας αὐτοῖς ὡσεὶ κορώνη ἐρημουμένη (vergelijk ook Jes. 54: 1 en Gal 4: 27, waar ἔρημος gezegd wordt van een door den man verlaten vrouw), maar anders steeds in de beteekenis van „verwoesten" of iets dergelijks, bv. Jes. 60: 12 τὰ γὰρ ἔθνη καὶ οἱ βασιλεῖς οἵτινες οὐ δουλεύσουσί σοι ἀπολοῦνται καὶ τὰ ἔθνη ἐρημίᾳ ἐρημωθήσεται. „Verlaten, zonder hulp, zonder bescherming zonder leiding zijn" past hier volstrekt niet. Evenmin 2 Kon. 19: 17 ὅτι ἀληθεία κύριε

ἠρήμωσαν βασιλεῖς Ἀσσυρίων τὰ ἔθνη, waarvoor op de gelijkluidende plaats (Jes. 37 : 18) gelezen wordt: ἐπ' ἀληθείας γὰρ κύριε ἠρήμωσαν βασιλεῖς Ἀσσυρίων τὴν οἰκουμένην ὅλην καὶ τὴν χώραν αὐτῶν. Ook daar moet wel aan verwoesten, vernietigen gedacht worden. Anders wordt het niet van personen of levende wezens gebruikt. — In het N. T. wordt ἐρημόω ook in den zin van „verwoesten" van steden of rijken gebezigd, en Openb. 17 : 16 gezegd van een vrouw: Καὶ τὰ δέκα κέρατα ἃ εἶδες καὶ τὸ θηρίον, οὗτοι μισήσουσιν τὴν πόρνην, καὶ ἠρημωμένην ποιήσουσιν αὐτὴν καὶ γυμνήν, καὶ τὰς σάρκας αὐτῆς φάγονται, καὶ αὐτὴν κατακαύσουσιν πυρί. Ook hier kunnen wij met de door Dr. van de Sande Bakhuyzen bedoelde beteekenis niet volstaan, daar deze òf veel te zwak zou zijn òf geen goeden zin geven. De gedachte is goed weergegeven door de Staten-Vertaling met „woest maken" (Syn. Vertaling „beroofd maken", Vissering „verwoesten"). Met het oog op het spraakgebruik in LXX en N. T. kunnen wij deze voorgestelde tekstverandering, die een verbetering wil zijn, dus niet toejuichen. Maar ook wanneer wij hier overheenstappen en ἐρημοῦσθαι zóó opvatten: „zonder leiding", dan dunkt ons toch, dat er een hapering is in den gevolgden gedachtengang. Wanneer men dezen zin ontleedt en de weggelaten zindeelen aanvult, moet het worden: οἱ οἶχλοι ἦσαν ἐσκυλμένοι καὶ (volgens Prof. Naber) ἠρημωμένοι ὡσεὶ πρόβατα μὴ ἔχοντα ποιμένα ἐστὶν ἐσκυλμένα καὶ ἠρημωμένα, dat is: schapen, die geen herder hebben, zijn gekweld en zonder leiding, of zonder herder, of van den herder beroofd. Wie zal ontkennen, dat een kudde zonder

herder zonder leiding is! Hieruit blijkt de fout. Er wordt derhalve een ander woord vereischt, dat gelijk van beteekenis is met gekweld zijn [1]), en evenzeer een *toestand* aanwijst waarin schapen verkeeren, wier herder afwezig is, dus een *staat*, welke het gevolg is van het zonder leiding zijn. Immers, dat de schapen zonder leiding of herder zijn, besluit men uit hun bewegingen, hun uiterlijk gedrag enz., niet uit het feit, dat men den herder niet ziet of bemerkt. Zoo besloot de Heer nu ook uit het voorkomen der scharen, dat zij zonder herder, zonder leiding waren, toen Hij zag, dat zij waren ἐσκυλμένοι καὶ ἐριμμένοι (?). Nu is „schapen zonder herder" en „verstrooide schapen" vrij wel van gelijke beteekenis. In de Heilige Schriften vinden wij dan ook meermalen een verstrooide menigte, zonder leiding en hoofd en dus in verwarring, vergeleken met schapen zonder herder. Zoo 1 Kon. 22 : 17 en 2 Chron. 18 : 16, waar Micha, de zoon van Jimla, spreekt tot Achab en Josafat: „ik zag het gansche Israël verstrooid op de bergen, gelijk schapen, welke

---

1) Σκύλλω (dat in de LXX niet voorkomt) beteekent eigenlijk de huid afstroopen, villen; vandaar kwellen, plagen, lastig vallen, moeilijk maken, Mc. 5 : 35 Lc. 7 : 6, 8 : 49; maar nooit uitgeput zijn door vermoeienis. Men vergelijke Zach. 10 : 2 נִסְעֶה כַּצֹּאן יֵעָנּוּ כִּי־אֵין רֹעֶה LXX διὰ τοῦτο ἐξηράνθησαν ὡς πρόβατα, καὶ ἐκακώθησαν, διότι οὐκ ἦν ἴασις. — Vs. 37 en 38 sluit ook de gedachte aan iets lichamelijks „uitgeput zijn door vermoeienis" of „op den grond liggen" uit. In Mc. 6 : 34 mogen wij om vs. 35 daar ook niet aan denken, want tusschen deze twee verzen ligt de tijd, waarin onze Heer de scharen „veel leerde."

geenen herder hebben." Zoo ook Ezech. 34 : 5 „alzoo zijn zij verstrooid, omdat er geen herder is." Vgl. vs. 6, 8, 11, 12. Zach. 13 : 7, aangehaald Mt. 26 : 31 en Mc. 14:27, staat, dat het slaan van den herder tot gevolg heeft, dat de schapen verstrooid worden. Joh. 10 : 12 heet het ook, dat de wolf, nadat de huurling, die geen herder is, wien de schapen niet eigen zijn, gevloden is, de schapen rooft en verstrooit. Num. 27 : 16 en 17 zegt Mozes tot God: dat Jhvh, de God der geesten van alle vleesch, eenen man stelle over de vergadering, die voor hun aangezicht uitga, en die voor hun aangezicht inga, en die hen uitleide, en die hen inleide; opdat de vergadering van Jhvh niet zij als schapen, die geenen herder hebben. Het denkbeeld van verstrooiing, verwarring, door en uit elkaar loopen ligt hier duidelijk in, en wordt als het gevolg van „zonder leiding" „zonder opperhoofd" zijn voorgesteld. Mc. 6:34 wordt hetzelfde beeld ook gebruikt zonder nadere aanwijzing. Zoo wordt ook op *geestelijk* gebied gesproken van dwalen als een schaap zonder herder Jes. 53 : 6, Ps. 119 : 176. Jer. 23 : 4 „en ik zal herderen over hen verwekken, die ze weiden zullen, en zij zullen niet meer vreezen, noch verschrikt worden, noch gemist worden, spreekt Jhvh" komt in gedachte overeen met de hier door ons behandelde plaats. Verschrikt worden beantwoordt dan aan gekweld worden, gemist worden aan verstrooid zijn. Steeds merken wij echter op, dat, als er wat meer gezegd wordt van hen, die vergeleken worden met schapen, hun uitwendige toestand beschreven wordt en niet iets meer of minder abstracts genoemd

wordt. Voor dit denkbeeld „verstrooid zijn" worden verschillende woorden gebezigd. Διασπείρεσθαι vinden wij 2 Kon. 22 : 17 en 2 Chron. 18 : 16, Ezech. 34 : 5 en elders. Ezech. 34 : 12 wordt gesproken van ἐν μέσῳ προβάτων διακεχωρισμένων, terwijl διασκορπίζεσθαι gebezigd is in Mt. 26 : 31 en Mc. 14 : 27, waar Zach. 13 aangehaald wordt, dat door de LXX verkeerd wordt overgezet met πατάξατε τοὺς ποιμένας καὶ ἐκσπάσατε τὰ πρόβατα. Wil men dus dit denkbeeld ook hier vinden (en wij hebben alle reden om dit te verwachten, daar de Heer zich aan een in het O. T. dikwijls voorkomende spreekwijze aansluit, en ook later, Joh. 10 : 12, deze uitdrukking in geestelijken zin bezigt), dan zou men wellicht kunnen lezen διεῤῥιμμένοι, dat ook verstrooid zijn beteekent. Wij vinden dit verbum, διαῤῥίπτέω, tweemaal in de LXX: Jes. 62 : 10, waar מְאֵבֶן סַלּוּ vertaald is door καὶ τοὺς λίθους ἐκ τῆς ὁδοῦ διαῤῥίψατε. Hier moet διαῤῥίψατε verstrooien, uit één werpen, beteekenen. Verder Job 41 : 10 ἐκ στόματος αὐτοῦ ἐκπορεύονται ὡς λαμπάδες καιόμεναι, καὶ διαῤῥίπτουνται ὡς ἐσχάραι πυρός. מִפִּיו לַפִּידִים יַהֲלֹכוּ כִּידוֹדֵי .אֵשׁ יִתְמַלָּטוּ׃ Hier vinden wij ook duidelijk het denkbeeld van in het rond werpen, verbreiden, verstrooien, hoewel dit meer is dan מלט (zie Gesenius' Lexicon, dat entsprühen vertaalt evenals Delitzsch in zijn comm. op Jesaia).

Het wegvallen van δι kan verklaard worden uit het voorafgaan van κκι; de Α en Δ komen in vorm genoeg overeen om een vergissing mogelijk te maken. Ἐριμμένοι of ἐῤῥιμμένοι is een quaestie van spelling. Zoo ook

ἐράπισαν of ἐῤῥάπισαν Mt. 26 : 67, ἔριψαν of ἔῤῥιψαν Mt. 15 : 30, ἔῤῥιπται en ἔριπται Lc. 17 : 2 enz., vgl. Tischendorf N. T. ed. octava critica maior vol. III. prolegom. pars prior p. 121b (1884). Door den itacismus werden η en ι verward, zoodat dit ἐῤῥημένοι kan verklaren (vgl. Reuss Geschichte der Heiligen Schriften N. T. 1874 5de uitg. 2de dl. bl. 98 en 105. § 364 en 371.) Bekend is de verwisseling van Χρηστος en Χριστος (1 Petr. 2 : 3). Iets dergelijks kan hier voorgekomen zijn. In ἐῤῥηγμένοι vinden wij een poging om het onverstaanbare ἐῤῥημένοι te verbeteren, terwijl anderen de moeilijkheid zochten te ontkomen door het met het voorafgaande και weg te laten. Het is, dunkt ons, niet wel mogelijk de varianten goed te verklaren, wanneer men niet ἐῤῥιμμένοι als oorspronkelijk aanneemt. Dit is nog een bezwaar tegen de lezing ἠρημωμένοι.

X : 2. Τῶν δὲ δώδεκα ἀποστόλων τὰ ὀνόματά ἐστιν ταῦτα· πρῶτος Σίμων ὁ λεγόμενος Πέτρος καὶ Ἀνδρέας ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ.

Bowyer zegt, dat Beza πρῶτος voor een later invoegsel houdt om het primaat van Petrus te verdedigen. Beza oppert wel dit vermoeden, maar verwerpt πρῶτος toch niet. [1])

1) Quid si hoc vocabulum ab aliquo additum est, qui Petri primatum vellet stabilire? nihil enim sequitur quod cohaereat. Sed tamen hoc idem observavimus alibi usurpatum simili ratione, ut dicimus Mar 3:16. Sed et reperimus ita scriptum in omnibus exemplaribus et Theophylacto Romano, qui diserte admonet primos idcirco recenseri Petrum et Andream quod essent πρωτόκλητοι etc.

Bij dit vers vermeldt Dr. van Manen, dat een ongenoemde in het „Repertorium für bibl. u. Morgenl. Litteratur IX" (zie S. 99 enz.) verschillende verzen en hoofdstukken voor latere invoegsels houdt. — Wij meenen dit te moeten en te kunnen voorbijgaan, èn omdat hier het gebied der historische kritiek betreden wordt, èn omdat de „wonderenvrees" de eigenlijke aanleiding is, daar de schrijver dier verhandeling hier „de wonderen op het hoogst gedreven" ziet, wat met de „common sense" niet te rijmen is, en hem onwillekeurig herinnert aan „den stijl der apocryphe boeken".

X : 5. Εἰς ὁδὸν ἐθνῶν μὴ ἀπέλθητε, καὶ εἰς πόλιν Σαμαριτῶν μὴ εἰσέλθητε.

Maldoratus (bij Bowyer) wil lezen πόλεις, naar de Vulgata „in civitates" (zie Lachmann). — Dan had Dr. van Manen dit echter niet moeten opnemen in zijn conjecturen-verzameling, daar er een getuige is, welke deze lezing, de goede of een verkeerde, heeft.

X : 18. Καὶ ἐπὶ ἡγεμόνας δὲ καὶ βασιλεῖς ἀχθήσεσθε ἕνεκεν ἐμοῦ, εἰς μαρτύριον αὐτοῖς καὶ τοῖς ἔθνεσιν.

Dr. van Manen deelt mede, dat καὶ τοῖς ἔθνεσιν volgens Köstlin (bij Meyer) voor een later toevoegsel te houden is. — Daar het ons niet gelukt is de plaats in Meyer te vinden, waar dit gevoelen vermeld wordt, zoo kunnen wij de redenen ook niet mededeelen, welke Köstlin

tot dit gevoelen brachten. Wellicht heeft hij, evenals bij 28 : 19, aan een katholiseerenden omwerker of iets dergelijks gedacht. Maar uit vs. 17 en 18 is καὶ τοῖς ἔθνεσιν alleszins verklaarbaar. Συνέδρια en συναγωγαῖς ziet op de Joden, op welke ook αὐτοῖς slaat, terwijl ἡγεμόνας en βασιλεῖς van de Heidenen geldt. Vs. 18b behoort bij den geheelen zin der verzen 17 en 18. Marcus (13 : 9) deelt hiermede overeenkomende woorden des Heeren mede, maar vat daar Joden en Heidenen samen in αὐτοῖς. Vergelijk verder wat door ons aangeteekend is bij Mt. 24 : 14.

X : 25. Michaëlis leert, dat Hieronymus per conjecturam in plaats van Βεελζεβούλ Βεελζεβούβ schreef en las, omdat Βεελζεβούλ onverstaanbaar zou zijn. — In zijn comm. spreekt Hieronymus, alsof Βεελζεβούβ de eenige hem bekende lezing was, daar hij Βεελζεβούλ niet vermeldt. Hij is dus als een afzonderlijke getuige te hooren met de anderen, die Βεελζεβούβ of iets anders lezen.

X : 29. Οὐχὶ δυὸ στρουθία ἀσσαρίου πωλεῖται; καὶ ἓν ἐξ αὐτῶν οὐ πεσεῖται ἐπὶ τὴν γῆν ἄνευ τοῦ πατρὸς ὑμῶν.

Bengel maakt in zijn N. T., maar niet in zijn Gnomon, de conjectuur παγῆν. De eerste twee letters van dit min gebruikelijke woord zouden reeds zeer vroeg weggevallen zijn. (Vgl. Wetstein.) — Zeer onwaarschijnlijk is dat Mattheus voor deze gedachte παγή en niet παγίς zou gebruikt hebben, daar hij toch 22 : 15 παγιδεύειν

gebruikt en dus παγίς kent. Men zou dan ook εἰς en niet ἐπί verwachten, vgl. 1 Tim. 6 : 9. Terwijl eindelijk vs. 29b ook niet gezegd kan worden van een vogel, welke reeds verkocht en dus ook reeds gevangen is. De lezing ἐπὶ τὴν γῆν geeft geen bezwaar. Vgl. de Opmerkingen en het daar aangehaald vers van Archias, Anthol. VII. 191. νῦν εἰς γᾶν ἄγλωσσος ἀναύδητός τε πεσοῦσα κεῖμαι, waar aan den natuurlijken dood van de musch is te denken, zoodat zij niet vliegt of daalt of zich neerlaat op de aarde, maar er op „*valt*."

X : 30. Ὑμῶν δὲ καὶ αἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς πᾶσαι ἠριθμημέναι εἰσίν.

Owen (bij Bowyer) meent, dat dit oorspronkelijk een kantteekening is en later in den tekst is geraakt. Redenen voor deze meening worden er niet bij vermeld. — Wanneer wij vs. 31 οὖν handhaven (en waarom zouden wij dit niet? zelfs Dr. Owen denkt er niet aan het te schrappen), is een gedachte, als door vs. 30 uitgedrukt wordt, noodzakelijk om van vs. 29 te komen tot de conclusie μὴ φοβεῖσθε. De oorzaak van μὴ φοβεῖσθε ligt in de waarde van een mensch boven die van een musch vs. 31b; en hoeveel waarde een mensch voor God heeft wordt zoo treffend uitgedrukt in vs. 30. Nu wordt met οὖν altijd een gevolg uit iets voorafgaands getrokken. Neemt men οὖν dus in dezen zin, dan is vs. 30 noodig. Wanneer men οὖν als partikel neemt, ter voortzetting van de rede (Winer § 53. 8. S. 414), zoo moest πολλῶν στρουθίων διαφέρετε ὑμεῖς door een

redegevend voegwoord aan μὴ οὖν φοβεῖσθε verbonden zijn, vgl. 6 : 8. Daar dit echter niet geschied is, besluiten wij tot de echtheid van vs. 30.

X : 31. Πολλῶν στρουθίων διαφέρετε ὑμεῖς.

Markland en Prof. Naber willen lezen πολλῷ, wat Dr. van de Sande Bakhuyzen behandelt als conjectuur, niettegenstaande èn Prof. Naber èn hij zelf vermelden dat er getuigen zijn, welke dit hebben, al zijn het ook niet Grieksche.

XI : 2. Ὁ δὲ Ἰωάννης ἀκούσας ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ τὰ ἔργα τοῦ Χριστοῦ, πέμψας διὰ (Textus receptus δύο) τῶν μαθητῶν αὐτοῦ εἶπεν αὐτῷ· κ. τ. ἑ.

Wassenbergh, I. 20, (op voorgaan van Paulus), meent, dat uit Lc. 7 : 19 δύο in den tekst geraakt is, dat door sommigen verkeerd gelezen en zoo tot διά verbasterd werd. Oorspronkelijk zou er gestaan hebben πέμψας τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, waarbij te verstaan is τινάς. — Wij kunnen het ons echter ook anders voorstellen. Fritzsche wijst ons volkomen te recht op Openb. 1 : 1 καὶ ἐσήμανεν ἀποστείλας διὰ τοῦ ἀγγέλου αὐτοῦ τῷ δούλῳ αὐτοῦ Ἰωάννῃ, waar διὰ τοῦ ἀγγέλου αὐτοῦ behoort bij ἐσήμανεν. Zoo ook hier πέμψας (nl. τοὺς μαθητάς) διὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ εἶπεν. Πέμπω διὰ τινός is iets onverstaanbaars en foutiefs. Volgens de HSS. is de oorspronkelijke lezing διά, welke naar Lucas veranderd werd in δύο; en niet omgekeerd, gelijk Wassenbergh

meent. Hiermede is dan ook de grond van zijn conjectuur weggevallen.

XI: 8. Ἀλλὰ τί ἐξήλθατε ἰδεῖν; ἄνθρωπον ἐν μαλακοῖς ἠμφιεσμένον; ἰδοὺ οἱ τὰ μαλακὰ φοροῦντες ἐν τοῖς οἴκοις τῶν βασιλέων.

Wassenbergh, I. 18, meent, dat hier èn Lc. 8 (lees 7): 25 ἠμφιεσμένον een verduidelijkend toevoegsel van later tijd is, en dus geschrapt moet worden; niet alleen naar het gebruik „elegantiorum Graecorum", maar ook volgens N. Tisch spraakgebruik, Hand. 1 : 10, Jac. 2 : 2. — Van de constructie ἀμφιέννυσθαι ἐν τινί is geen ander voorbeeld, ook niet uit de classieke schrijvers, bij te brengen, dan wat op deze beide plaatsen staat. Wat door Wetstein (in zijn N. T.) en door Hemsterhuis (Animadvers. in Lucian. Appendix, Ed. Geel p. 13) aangehaald wordt, bewijst slechts, dat ἐν μαλακοῖς, zonder meer, goed Grieksch is, maar niet, dat ἐν μαλακοῖς ἠμφιεσμένον het ook is. Echter komt wèl voor ἀμφιέννυσθαι met een enkelen Dativus. Wij moeten dus naar het classiek en N. Tisch spraakgebruik òf ἠμφιεσμένον schrappen, òf met D de praepositio ἐν verwijderen. Daar deze getuige een goede lezing heeft, moeten wij ons liever tot hem wenden, vóór wij tot een conjectuur de toevlucht nemen, te meer daar ἐν zeer gemakkelijk ontstaan kan zijn uit ον van ἄνθρωπον, of later ter verduidelijking ingevoegd zijn. Dat de Itala en Vulgata hier en in Lc. 7 : 25 ἐν weglaten, kan voortspruiten uit het Latijnsche spraakgebruik, dat bij vestire

alleen een Ablativus heeft. Deze getuigen kunnen derhalve niet helpen beslissen of ἐν in den tekst stond, naar welken zij vervaardigd werden. Wel lazen zij op beide plaatsen ἠμφιεσμένον. Nu kan in vier eeuwen eerder ἐν zijn ingeslopen op twee verschillende plaatsen, zonder dat er eenig spoor van is overgebleven, dan dat binnen twee eeuwen ἠμφιεσμένον ingevoegd werd in teksten, waarvan de eene oorspronkelijk voor het Oosten (Mattheus) en de andere meer voor het Westen bestemd was (Lucas). — Hoe de gissing van Wassenbergh weerlegd zou zijn door het weglaten van ἱματίοις bij ℵ B D Z enz. (Michelsen, Studiën 1881 bl. 147), begrijpen wij niet.

Toup, ad Suidam in voce πίθηκος (bij Bowyer), wil τά bij μαλακά schrappen. — Ter aanduiding van de geheele soort wordt het lidwoord voor een nomen geplaatst, en dit is hier het geval. Er is hier sprake van de soort „zachte kleederen", en van de klasse van menschen, die zulke kleederen dragen. Daarom kan τά behouden blijven.

IX : 12. Ἀπὸ δὲ τῶν ἡμερῶν Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ ἕως ἄρτι ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν βιάζεται καὶ βιασταὶ ἁρπάζουσιν αὐτήν.

Prof. Naber (Mnemosyne 1878 p. 358) stelt voor in plaats van ἁρπάζουσιν te lezen πειράζουσιν, daar het koninkrijk der hemelen „*tentari* fortasse potest, *rapi* non potest. Tantum interest quantum inter conatum et effectum". Vgl. 16 : 1, 19 : 3, 22 : 18 en vele andere

plaatsen. — De plaatsen, welke de Hoogleeraar opgaf, brachten mij in het onzekere omtrent zijn bedoeling, maar hij had de welwillendheid van mij op mijn vraag om nadere opheldering te antwoorden, dat hij door πειράζουσιν meende in het midden te kunnen laten of de βιασταί hun doel bereiken, wat in ἁρπάζουσιν ligt. — Om dit denkbeeld uit te drukken had echter πειράω met den Genit. niet πειράζω met den Acc. moeten gebruikt zijn, zie Thucyd. 1:61, 2:81, 7:12. Herodot. 6:82, 8:100, wat evenwel noch in het N. T. noch in de LXX voorkomt, hoewel daar wel gebruikt is πειρατής Job. 25:3, Hos. 6:9 πειρατήριον Job 7:1, 10:17, 19:12 en Gen. 49:19, waar ook πειρατεύειν voorkomt. Op de plaatsen Mt. 16:1, 19:3, 22:18 enz. is πειράζειν gebruikt in ethischen zin, van een persoon: verzoeken of onderzoeken 2 Cor. 13:5, of met een Infin. beproeven, Hand. 16:7, 24:6, 1 Macc. 12:10, 2 Macc. 2:23, 10:12, 11:19. 1 Sam. 17:39 πεπείραμαι.

Verder meenen wij, dat van het Koninkrijk der hemelen zeer wel gezegd kan worden βιασταὶ ἁρπάζουσιν αὐτήν, daar ἁρπάζειν zoowel in goeden als in kwaden zin voorkomt, bv. Hand. 8:39; 2 Cor 12:2, 4 en Joh. 10:12; Ml. 13:19, en het begrip „wegnemen" evenzeer op het Koninkrijk der hemelen kan toegepast worden als het begrip „sluiten", vgl. Mt. 21:43; 23:13, gelijk men het ook kan „ontvangen". Mc. 10:15 Lc. 18:17 en „zoeken" Mt. 6:33 (vgl. ook Mt. 13:44, 46). —

Witzenburg (Godgel. Bijdr. 1865 blz. 707—709) wil καὶ βιασταὶ ἁρπάζουσιν αὐτήν schrappen als een

later toevoegsel, waardoor het vers geheel onverstaanbaar is geworden. Het zou een kantteekening zijn ter verklaring van het zeldzame en minder goed begrepen βιάζεται, dat volgens hem zou beteekenen „pervadit" dringt door met kracht. — Βιάζεσθαι zonder meer heeft nooit deze beteekenis. Er staat dan altijd πρόσω, εἴσω, ἔξω, εἰς met den Acc. of iets dergelijks bij. Vgl Xen. Cyr. 3. 3. 69, Thuc. 1. 63; 7. 69. Daarenboven haalt Witzenburg Lc. 16 : 16 als gelijkluidende plaats ter verklaring aan, wat echter in een gansch ander verband voorkomt en na 7 : 28 had moeten staan, zoo Lucas had bedoeld het als bij deze gelegenheid gesproken mede te deelen. — Tegenover zijn (onbewezen) vooropstellen, dat het verband geweld uitsluit, beweren wij, dat het dit juist eischt, maar spreken hierover verder niet, daar dit bij βιάζεται reeds ter sprake komt en dit woord door hem in ieder geval behouden wordt. Blijft βιάζεται onveranderd staan, dan kan men het vervolg van dit vers ook wel behouden, omdat in beide op dezelfde wijze de moeielijkheid ligt.

XI : 28. Δεῦτε πρός με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι, κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς.

Holwerda (Bijdragen tot de uitlegging van het N. T. 1855 blz. 129) wil ἐμέ lezen. — Er zijn echter in het N. T. zoovele voorbeelden van het enklitische (?) με na voorzetsels en op plaatsen, waar er nadruk op valt, waar men volgens Attisch spraakgebruik ἐμέ zou verwachten, dat men den in het classisch Grieksch gel-

denden regel niet volgen kan noch mag, daar de HSS. eenstemmig zijn ten opzichte van dit punt. Zie bv. Mt. 3 : 14; Mc. 10 : 14 en Lc. 18 : 16 (vgl Mt. 19 : 14 waar ℵ L Δ ἐμέ lezen) Lc. 6 : 47; 11 : 6; Joh. 5 : 40; Hand. 22 : 10 (vs. 8 daarentegen ℵ * A en B weer ἐμέ) en vele andere plaatsen waar πρός με gelezen wordt of iets, dat hiermede overeenkomt.

Hfdst. XII. Dr J. G. Ottema plaatste in de Jaarb. voor wetensch. theol. VI, bl. 662—693, een stuk getiteld „De overeenstemming der evangeliën van Mattheus en en Markus door middel van ééne eenvoudige omzetting hersteld". Later (in 1865) gaf hij zijne hier ontwikkelde denkbeelden in een afzonderlijk werk uit. Van zijn resultaten geeft Dr van Manen, bl. 167, een kort verslag, terwijl hij ze als tekstkritische conjecturen vermeldt. In zekeren zin vallen ze ook onder het bereik der conjecturaalkritiek. Toch had hij ze o. i. niet mogen opnemen, gelijk wij ze ook niet zullen bespreken, daar eigenlijk de historisch-litterarische kritiek aan het woord is, gelijk ook een recensent van Dr Ottema's werk in de Godgel. Bijdr., 1865 bl. 700, toont te oordeelen. Deze begint met er op te wijzen, dat „Marcus bij nauwkeurig onderzoek blijkt geheel iets anders te zijn dan eene copie van Mattheus", zooals Dr Ottema in de Jaarbb. als bewezen vooropstelt, om dan hieruit te redeneeren en conclusiën te trekken.

Harenberg (bij Stosch, p. 9) meent, dat „dit en het voorgaande hoofdstuk, waarschijnlijk op één rol perkament geschreven en bij vergissing verplaatst, oor-

spronkelijk vóór IX : 28 stonden". Redenen hiervoor deelt hij niet mede, en wij zien ze niet. Het verband kan hier niets uitmaken, daar dit stuk (hfdst. 11 en 12) evenzeer na 9 : 26 als na 10 : 42 past. Wij vinden dus geen grond om deze gissing te aanvaarden.

XII : 6—8. *Λέγω δὲ ὑμῖν ὅτι τοῦ ἱεροῦ μεῖζόν ἐστιν ὧδε.* (Vs. 7) *εἰ δὲ ἐγνώκειτε τί ἐστιν· ἔλεος θέλω καὶ οὐ θυσίαν, οὐκ ἂν κατεδικάσατε τοὺς ἀναιτίους.* (Vs. 8) *κύριος γάρ ἐστιν τοῦ σαββάτου ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου.*

E. Tinga, Verstrooide gedachten, IV, blz. 46, (bij Wassenb. II. 29) wil verbeterd zien: *τῶν ἱερέων.* — Dit geeft echter geen zin bij deze redeneering. Die in den tempel den sabbat ontheiligen door dienst op dien dag te verrichten zijn onschuldig, niet als priesters (want zoo een priester onder andere omstandigheden werkte, zou hij zeker strafbaar zijn), maar omdat zij bezig zijn in den tempeldienst. Daarom moest nu ook de gevolgtrekking gemaakt worden van de onschuld der priesters in dienst van den tempel tot die der discipelen in dienst van iemand, die meer is dan de tempel. Bovendien vervalt deze conjectuur ook door de lezing *μεῖζον* in plaats van *μείζων*. — Venema (bij Verschuir, blz. 359) oordeelt verder, dat vs. 7 en 8 moeten worden omgezet. — Doch vs. 8 kan niet worden opgevat als bewijs van de uitspraak in vs. 6 (wat toch zou moeten om *γάρ*), daar het meester zijn over den sabbat en de grootheid des tempels ongelijksoortige zaken zijn, welke niet vatbaar zijn voor vergelijking. Zeer goed evenwel

laat vs. 8 zich verklaren als oorzaak van de ἀνκιτία der discipelen. Stond nl. hun Meester boven den sabbat, dan stond Zijn bevel of goedkeuring ook boven de sabbatswet, en konden zij, die Zijn bevel gehoorzaamden of Zijn goedkeuring over hun daden verwierven, ook niet door de sabbatswet veroordeeld worden.

XII : 15. Ὁ δὲ Ἰησοῦς γνοὺς ἀνεχώρησεν ἐκεῖθεν . καὶ ἠκολούθησαν αὐτῷ πολλοί, καὶ ἐθεράπευσεν αὐτοὺς πάντας.

Fritzsche laat in zijn tekst πάντας weg (met een HS.? Tisch. noch anderen vermelden die dit doen [1]), want wie zou kunnen denken dat de menigte, die Jezus volgde, alleen uit zieken zou bestaan hebben? Zie 14 : 14, waar volkomen juist gezegd is: εἶδε πολὺν ὄχλον καὶ ἐσπλαγχνίσθη ἐπ' αὐτοῖς καὶ ἐθεράπευσε τοὺς ἀῤῥώστους αὐτῶν. Uit 8 : 10 (?) of 9 : 35 zou πάντας ingeslopen zijn. — Doch al laat men πάντας weg, dan verandert de zin hierdoor niet, want αὐτούς blijft toch slaan op de πολλοί, die Jezus volgden. Alleen wordt de uitdrukking een weinig minder sterk. Verder begunstigen Mc. 3 : 7—11 en Lc. 6 : 17—19 wel het vermoeden dat de schare, hier vermeld, uit zieken bestond, wat wij overigens toch zouden moeten aannemen, al stond het ook maar op deze plaats alleen vermeld.

---

1) Origenes, die in zijn comm. op Mattheus (3. 480[d] uitg. de la Rue) deze plaats zonder πάντας aanhaalt, kan hier niet bijgebracht worden als getuige, want hij voert haar alleen maar aan in een redeneering over ὄχλοι.

XII : 20. Κάλαμον συντετριμμένον οὐ κατεάξει, καὶ λίνον τυφόμενον οὐ σβέσει, ἕως ἂν ἐκβάλῃ εἰς νῖκος τὴν κρίσιν.

Hieronymus, in zijn comm. op Jesaia (42 : 4), denkt òf dat Mattheus vs. 4ª ἀναλάμψει, καὶ οὐ θρυσθήσεται ἕως ἂν θῇ ἐπὶ τῆς γῆς κρίσιν niet geschreven heeft, òf dat een overschrijver een fout maakte door van het eerste κρίσιν op het tweede af te dwalen en voort te gaan met wat daar op volgt. Drusius keurde dit goed (zie ook Bengel, in zijn Gnomon), doch wilde volgens Bowyer in plaats van εἰς νῖκος lezen εἰς εἰκός. (In de Critici sacri wordt dit van hem niet vermeld.) Z. (bij Bowyer) gist, dat te dezer plaatse oorspronkelijk gestaan heeft ΕΙΣΑΛΗΘΕΙΑΝΕΞΟΙΣΕΙΚΡΙΣΙΝ (εἰς ἀλήθειαν ἐξοίσει κρίσιν), wat wij in de LXX lezen Jes. 42 : 3b. Enkele letters zouden onleesbaar geworden of uitgewischt geraakt zijn, en nu zou men den tekst willende herstellen verkeerde letters ingevuld hebben, zoodat de lezing ἐκβάλῃ εἰς νῖκος τὴν κρίσιν ontstond: Ε(ΚΒ)ΑΛΗ· ΕΙ(Σ)Ν(ΙΚ)ΟΣ(ΤΗΝ)ΚΡΙΣΙΝ. — Gewis niet onvernuftig! Toch zijn er eenige moeilijkheden. De plaats van de Θ van αληθειαν is opengebleven. Dit is echter het ergste niet. Bezwaarlijker is dat men de Ι, uitgevallen voor de Σ van εξοισει, wat dus een opening gaf, niet invulde; men behield toch de Θ en de Σ, vormende den uitgang ος van νικος. Ten derde is in plaats van ει van εξοισει gekomen την, dus drie letters in plaats van twee, wat bij de scriptio continua moeite kan veroorzaken, ofschoon (wij erkennen het!)

de mogelijkheid bestaat, dat THN geschreven werd THN; maar zelfs dan nog zou het meer ruimte innemen dan ΘΙ. — Ten opzichte van Drusius' gissing εἰς εἰκός merken wij op, dat in ieder geval εἰς τὸ εἰκός gelezen moest worden; overigens is ons geen voorbeeld van deze constructie met εἰς bekend; wij zouden eer κατὰ τὸ εἰκός verwachten. Drusius, Z. (bij Bowyer) en Hieronymus hebben verder gemeen, dat zij ten onrechte in vs. 20 een vrij citaat van Jes. 42 : 3b zien. Blijkens ἕως ἄν moet dit èn naar de LXX, ἕως ἂν θῇ ἐπὶ τῆς γῆς κρίσιν, èn naar den Hebreeuwschen tekst, עַד־יָשִׂם מִשְׁפָּט בָּאָרֶץ, op vs. 4a zien. Ook beantwoordt εἰς νῖκος, wat de grondgedachte aangaat, zeer goed aan ἐπὶ τῆς γῆς, daar bij beide uitdrukkingen gezien wordt op het oordeel ten jongsten dage, slechts van verschillende zijden beschouwd. Is vs. 20 dus het vrij overgebrachte vierde vers van Jes. 42, dan vervalt hiermede natuurlijk ook de gissing van Hieronymus dat nl. een schrijver na het eerste κρίσιν geschreven te hebben, voortging met wat na het tweede κρίσιν volgt, en zoo het ontbreken van de eerste twee zinnen van Jes. 42 : 4 te verklaren is. Wat gemist wordt, *volgt* immers niet op het eerste κρίσιν, maar *gaat* er aan *vooraf*. Wij besluiten dus, dat de Evangelist met zijn bekende vrijheid aanhaalde wat hij noodig achtte, en vs. 3b en 4a met bewustheid of onbewust wegliet.

XII : 21. Καὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ἔθνη ἐλπιοῦσιν.

1860. bl. 560, wil gelezen hebben κἀν (wat bij D en andere getuigen καὶ ἐν werd), blijkens de nadere opheldering, bl. 597, omdat ἐλπίζειν met enkelen Dativus niet voorkomt. — Dat κἀν zeer gemakkelijk in καί kon veranderd worden, te meer daar het in het N. T. niet in dezen zin voorkomt, is waar. Evenzoo dat ἐλπίζειν in het N. T. en de LXX nooit voorkomt met een enkelen Dat., wel met εἰς met den Acc., ἐν met den Dat. ἐπί met den Acc. of Dat. Met den Acc. (Jes. 38 : 18) beteekent het verwachten, wenschen, zoo ook I Cor. 13 : 7. In het classieke Grieksch vinden wij echter ἐλπίζειν wel verbonden met een Dat., bv. Thucyd. 3. 97 ὁ δὲ τούτοις τε πεισθεὶς καὶ τῇ τύχῃ ἐλπίσας. κ. τ. ἑ. De verandering is dus niet gebiedend noodzakelijk. Toch zijn wij nog niet volkomen zeker. In dit zelfde Evangelie immers (27 : 57) vinden wij τοὔνομα, wat in het N. T. verder niet voorkomt (met welk geval Κἀν = Καὶ ἐν dus gelijk zou staan), en nu heeft D hier ook de crasis opgelost en schrijft τὸ ὄνομα. Kon zulks ook te dezer plaatse voorgevallen zijn? De latijnsche getuigen moeten buiten rekening gelaten worden. Hun „in nomine eius sperabunt" kan evenzeer de vertaling zijn van ἐπὶ τῷ ὀνόματι . . . (vgl. I Tim. 6 : 17) als van ἐν τῷ ὀνόματι (vgl. I Cor. 15 : 19) of εἰς τὸ ὄνομα (vgl. Joh. 5 : 45), terwijl zij ἐλπίζειν ἐπί τινι (Rom. 15 : 12) of εἰς τινά (II Cor. 1 : 10) of ἐπί τινα (I Petr. 1 : 13) ook overbrengen door sperare in aliquem. Hun taaleigen zou dus toch *in* c. Abl. of c. Acc. geeischt hebben, wanneer ook in 't Grieksch alleen maar een Dat. stond.

XII : 24. Οὗτος οὐκ ἐκβάλλει τὰ δαιμόνια εἰ μὴ ἐν τῷ Βεελζεβοὺλ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων.

Fritzsche liet in zijn comm. drukken εἰ μὴ ἐν Βεελζεβοὺλ τῷ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων, daar het lidwoord voor Βεελζεβούλ overtollig en voor ἄρχοντι noodig is, dat zonder lidwoord participium wordt, terwijl toch, gelijk ook op de andere plaatsen, de bedoeling is: „Beelzebulis, daemonum praesidis, auspicio." Ter nadere versterking van zijn oordeel wijst hij er op, dat 4 HSS. τῷ voor Βεελζεβούλ niet hebben, en één het in margine leest. — De weglating vindt hare voor de hand liggende verklaring in de eenigszins vreemde constructie, terwijl het insluipen of invoegen onbegrijpelijk is, daar de gelijkluidende plaats het lidwoord wel voor ἄρχοντι heeft, maar niet voor Βεελζεβούλ (Luc. 11 : 15). Verder is de lezing τῷ Βεελζεβοὺλ ἄρχοντι niet in strijd met de regelen der grammatica, en geeft ook in het verband een dragelijken zin, terwijl het niet beslist vast staat, dat de gebruikelijke opvatting hier bedoeld is; waardoor wij geen vrijheid hebben om een verbetering te eischen of te maken.

XII : 40. Ὥσπερ γὰρ ἦν Ἰωνᾶς ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας, οὕτως ἔσται ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς γῆς τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας.

Noch het bij Heringa (bl. 511) vermelde gevoelen van Bahrdt over dit vers, dat „duidelijk een inlassching

van later tijden zou zijn", noch dat over 14 : 24 (bl. 513), waar hij „de merkwaardige omstandigheid, dat het schip midden in zee was" weglaat, wordt hier behandeld, omdat het al te duidelijk een uitvloeisel is van 's mans bekende anti-christelijke gezindheid, welke geen andere bewijzen noodig keurt dan haar gevoelen.

Eveneens gaan wij de kritiek van Semler voorbij over 14 : 28 en volgg. (t. a. p. bl. 341), die „de vertelling van Petrus' onderneming om den Heiland, die op de zee wandelde, tegemoet te gaan, ingelascht acht door iemand, die wat te veel met Petrus op had." Zóó kan men alles verdacht maken. Waarschijnlijk speelt de wondervrees hier een grooten rol.

In de Nieuwe Bijdragen tot bevordering v. bijb. uitlegkunde, verz. door J. ab Utrecht Dresselhuis (1e dl. 1e st. of 4e dl. 1e stuk van de Bijdragen tot bevordering enz. verz. door B. van Willes en J. ab U. D. 1845 blz. 36—112) betoogt prof. J. H. Scholten de onechtheid van dit vers op in- en uitwendige gronden. Deze laatste soort geeft bij hem den doorslag, daar hij „zou aarzelen om tegen zoo vele van elkander onafhankelijke getuigen een woord of textvers alleen op inwendige gronden uit den text te verwijderen" (blz. 91). Het feit, dat Justinus Martyr blijkens zijn Dialogus cum Tryphone Judaeo den tekst van Mattheus zonder dit 40ste vers leest en aanhaalt, terwijl het hem in zijn betoog zoo uitstekend te stade zou zijn gekomen, is voor den Hoogleeraar „een voornaam en in vereeniging met alle de inwendige bewijzen tegen de echtheid der plaats, een voldingend bewijs, dat het

genoemde textvers oorspronkelijk niet tot den text van Mattheus kan behoord hebben" (blz. 110). De quaestie is dus teruggebracht tot het gebied der diplomatische kritiek (welke natuurlijk ook met inhoud en verband rekening houdt), indien het werkelijk waar is, dat genoemde kerkvader het 40ste vers niet gekend heeft. Bedoelde plaats is te vinden § 107 pag. 210 van de uitgave zijner werken te Parijs in 1742 verschenen bij C. Osmont en bezorgd door een monnik van de orde der Maurinen. Hoewel Mt. 16 : 1 en 4, Mc. 8 : 11en 12, en Lc. 11 : 16 en 29 op zijn redactie invloed uitoefenden, moet hij het oog gehad hebben op Mt. 12 : 39. Hij kan Marcus niet bedoeld hebben, omdat hij van dezen te sterk afwijkt, en daar ook niet van Jona gesproken wordt. Ook verschilt de woordvoeging van Lucas te veel met wat Justinus schrijft, daar die μοιχαλίς weg laat en een afzonderlijken zin maakt van wat bij Justinus en Mattheus een uitgebreid subject is. De vergelijking van 's Heeren tijdgenooten met de Ninevieten wordt niet in Mt. 16 gevonden. Bovendien wordt op deze drie plaatsen gevraagd om een σημεῖον ἐκ (Mt. 16) of ἀπὸ (Mc.) τον οὐρανοῦ of ἐξ οὐρανοῦ (Lc.). Wij zien ons dus bepaald tot Mt. 12 : 39. Daar nu Justinus de voorspelling van 's Heeren opstanding wil vermelden, had hij minstens vs. 40 er bij moeten aanhalen, en niet alleen vs. 39 noemen. Verder zou het ook bevreemdend zijn, dat hij bij zijn gewone nauwkeurigheid in het aanhalen, waarvan het citeeren van vs. 39 op nieuw getuigt, in de woorden daarop volgende zoo sterk afwijkt èn van de LXX èn van Mt. 12 : 40,

welke hier overeenstemmen, waar o. a. wel van κῆτος maar niet van ἰχθὺς ἁδρός gesproken wordt. Uit dit alles besluiten wij dat hij een HS. had, waarin vs. 40 niet voorkwam. — Zie nog wat geschreven is in de Jaarbb. voor wet. Theol. VI blz. 301 en volgg. door P. J. Laan tegen den „aanval" van Prof. Scholten.

XII : 41, 42. Ἄνδρες Νινευεῖται ἀναστήσονται ἐν τῇ κρίσει μετὰ τῆς γενεᾶς ταύτης καὶ κατακρινοῦσιν αὐτήν . . . βασίλισσα νότου ἐγερθήσεται ἐν τῇ κρίσει μετὰ τῆς γενεᾶς ταύτης καὶ κατακρινεῖ αὐτήν . . . κ. τ. ἑ.

Prof. Naber (Mnemosyne 1881, p. 276) wil op deze plaatsen èn in Lc. 11 : 31 en 32 μετά veranderen in κατά, omdat „surgit accusator non μετά τινός sed κατά τινός". Over het bezwaar dat μετά viermaal voorkomt stapt hij heen zeggende: „sed quoties talia occurrunt, toties sunt corrigenda". — Voor dit laatste moet men echter goede gronden hebben, en o. i. ontbreken die hier ten eenenmale. Het is toch zeer onwaarschijnlijk dat de oorspronkelijke lezing zoo spoorloos uit alle getuigen verdwenen zou zijn, dat zij eenstemmig alleen maar μετά op de twee paren plaatsen hebben. Niet alleen bij een onwillekeurige schrijffout, maar zelfs bij een welbewuste verandering kunnen wij ons zoo iets niet voorstellen. Aan een opzettelijke verandering valt ook niet te denken, daar de zin er nagenoeg niet door gewijzigd wordt, want in het κατακρίνειν ligt toch het ongunstige tegenover de Joden. Daarenboven geeft μετά een goeden zin, zoodat de verandering niet gewettigd

is. Zie Winer § 47 h. S. 353: „wenn diese (d. h. Generation) vor den Richterstuhl tritt, werden die Nineviten zugleich mit auftreten; in welcher Absicht (*gegen*) sagen erst die folg. WW."

XII: 45. Οὕτως ἔσται καὶ τῇ γενεᾷ ταύτῃ τῇ πονηρᾷ.

Fritzsche (ad h. l.) zou wel willen, dat die nuttelooze woorden τῇ πονηρᾷ er niet waren, zooals vs. 41 en 42. — Na de aanspraak vs. 39 γενεὰ πονηρὰ καὶ μοιχαλίς past aan het slot van 's Heeren rede het nadrukkelijke γενεᾷ ταύτῃ τῇ πονηρᾷ zeer goed, en is het niet overbodig en nutteloos.

XII: 48. Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπεν τῷ λέγοντι αὐτῷ· κ. τ. λ.

Holwerda (Jaarb. voor wet. Theol. 1860 blz. 585) meent, dat zoowel τῷ λεγοντι, als het in vele andere getuigen gevonden τῷ εἰπόντι een glosse is. Dr v. d. S. B. nam dit in zijn verzameling op en vond het „niet „onwaarschijnlijk", terwijl hij tal van plaatsen aanvoerde, waar eveneens emblemata voorkomen, om daardoor de mogelijkheid en waarschijnlijkheid zijner gedachte te staven. Daar echter X alleen αὐτῷ leest (waarmede natuurlijk dezelfde persoon bedoeld is als met τῷ λέγοντι) en dus de door Holwerda en Dr v. d. S. B. gewenschte lezing bevat, wordt dit gevoelen hier niet verder besproken.

XIII: 35. Ὅπως πληρωθῇ τὸ ῥηθὲν διὰ τοῦ προφήτου Ἡσαΐου λέγοντος· κ. τ. ἑ.

Hieronymus (zie de noot bij Tischendorf) meent, dat

in plaats van Ἡσαΐου oorspronkelijk gestaan heeft Ἀσάφ, wat niet begrepen werd, en veranderd is in Ἡσαΐου. Eusebius (zie Tischendorf) echter dacht, dat er oorspronkelijk alleen τοῦ προφήτου gestaan heeft, waarbij sommigen Ἡσαΐου voegden, omdat zij niet begrepen, dat Asaph een propheet genoemd kon zijn. Vele HSS. hebben dan ook alleen τοῦ προφήτου. — Gunstig kunnen wij niet oordeelen over de voorgestelde verandering in Ἀσάφ. Eer moeten wij raden tot weglating van den naam, en Ἡσαΐου beschouwen als een glosse, waarbij men zich vergist heeft. Dan zou natuurlijk Ἀσάφ gezegd moeten zijn; maar het zou dan ook slechts een nauwkeurig glosseem zijn geweest, steeds echter een glosseem.

XIII : 41. Ἀποστελεῖ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ, καὶ συλλέξουσιν ἐκ τῆς βασιλείας αὐτοῦ πάντα τὰ σκάνδαλα καὶ τοὺς ποιοῦντας τὴν ἀνομίαν.

Markland (bij Bowyer) meent, dat men wellicht zal moeten lezen: πάντας, en τὰ σκάνδαλα dan als object nemen van ποιοῦντας, waarvoor hij verwijst naar Rom. 16 : 17. — Maar ten eerste verzet zich hiertegen de constructie, ten minste wanneer men καὶ τούς behoudt. Doch verder: waarom zou dit noodzakelijk zijn? en wanneer het niet noodig is, waartoe het dan voorgesteld? Mt. 16 : 23 zegt onze Heer tot Petrus σκάνδαλον εἶ ἐμοῦ en overigens is het een zeer bekende rhetorische figuur het abstractum voor het concretum te nemen.

XIV : 1. Ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ ἤκουσεν Ἡρῴδης ὁ τετραάρχης τὴν ἀκοὴν Ἰησοῦ.

Markland (bij Bowyer) wil hier en 26 : 51 τοῦ Ἰησοῦ lezen. Ἰησοῦς is een zekere Jezus, welke naam bij de Joden zeer gewoon en algemeen is; maar de bekende Jezus, die hier optreedt, is ὁ Ἰησοῦς. Slechts dan wordt het lidwoord weggelaten, wanneer 1°. een zin begint met Ἰησοῦς, bv. Lc. 4 : 1 (waarvoor hij geen reden weet op te geven), en 2°. wanneer een beschrijvend epitheton volgt, dat de kracht van een artikel heeft; bv. Ἰησοῦς Χρίστος, Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος. Wanneer in andere gevallen het artikel gemist wordt, is dit volgens Markland een gevolg van toeval of van slordigheid der overschrijvers. Immers meer dan 600 maal in de Evv. en Hand. staat het, waar men de reden kan nagaan, en nog geen 20 keer, terwijl diezelfde reden er toch is, wordt het weggelaten, 6 keer daarvan na ἀπεκρίθη bv. Lc. 4 : 4, Joh. 8 : 14, 13 : 7, niettegenstaande 18 maal ἀπεκρίθη ὁ Ἰησοῦς gebruikt wordt. Hij wijst op Joh. 1 : 46 waar Philippus spreekt van een zekeren Jezus, daarentegen de geschiedschrijver vs. 48 ὁ Ἰ.; vs. 49 en 51 is 't lidwoord door afschrijvers weggelaten. Zoo kent de genezene Luc. 5 : 15 alleen een zekeren Jezus, maar spreekt de Evangelist van Hem, dan is het ὁ Ἰησοῦς. Tot zoover Markland. — Wat de plaatsing van het lidwoord bij nomina propria aangaat, hierin heerscht zulk een vrijheid, dat men geen regels kan geven, of er komen zooveel uitzonderingen voor, dat de regel eigenlijk vervalt. Winer raadt daarom ook zeer terecht S. 107,

alleen te steunen op de autoriteit der beste handschriften ten opzichte van de plaatsing of weglating van het lidwoord. Zoo bv. bij de door Markland zelven aangehaalde plaatsen Joh. 1:46, 48, 49 en 51. Vs. 46 zou o. i. vallen onder de door hem zelf gemaakte uitzondering n°. 2 daar τὸν ἀπὸ Ναζαρέτ een beschrijvend epitheton is, dat de kracht van een artikel heeft. Maar nu vs. 49 en 51. In vs. 49 lezen ℵ E* Π² e. a. ὁ Ἰησοῦς, daarentegen in vs. 51 weer niet. Vs. 48 hebben ALXΔΛΠ ὁ Ἰησοῦς, tegen Ἰησοῦς vs. 49. Joh. 8:14 voegen sommige HSS. ὁ in. Doch waartoe een nauwkeurige opgave van alle gevallen? Niet alleen Ἰησοῦς, maar alle eigennamen moesten door hem besproken zijn. Joh. 13:8 had dan ook wel ὁ Πέτρος moeten staan, vs. 10 laat B weer ὁ voor Ἰησοῦς weg. Τίτος heeft op de 13 plaatsen waar het voorkomt, in geen enkel HSS., het lidwoord. Redenen te over dus om den tekst te laten, zoo als hij is.

XIV:3. Ὁ γὰρ Ἡρῴδης κρατήσας τὸν Ἰωάννην ἔδησεν καὶ ἐν φυλακῇ ἀπέθετο διὰ Ἡρωδιάδα τὴν γυναῖκα [Φιλίππου] τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ.

Holwerda (bl. 585 van de N. Jaarb. 1860) wil hier met B lezen: ὁ γὰρ Ἡρῴδης τότε κρατήσας Ἰωάννην ἔδησεν... maar dan verbetere men τότε in ποτέ. — Ποτέ bij den Aor. gebruikt komt wel in het N. T. voor, bv. Lc. 22:32, zelfs wel bij het Praesens, Gal. 1:23. In zooverre is er dus geen bezwaar. Toch kunnen wij de gissing niet goedkeuren. Ποτέ komt bij

Mt. nooit voor, en in de andere Evangeliën slechts twee maal nl. Lc. 22:23 en Joh. 9:13, anders alleen in de brieven. Dat B en een paar minuskels τότε ingevoegd hebben, terwijl alle andere getuigen het weglaten, is niet geheel onverklaarbaar, wanneer men let op het zeer menigvuldige gebruik van dit woordje bij Mattheus. Hoe daarentegen ποτέ in 3 getuigen kon overgaan in τότε en verder geheel verdwijnen is zeer bevreemdend. Door den zin wordt ποτέ hier volstrekt niet vereischt, integendeel is het eenigszins overtollig en bevreemdend, wanneer men let op de gewone constructie in dergelijke gevallen als hier. (Vgl. Winer § 40, 58 S. 258.) Τότε is gansch te onpas. Daarom behouden wij de lezing, welke ℵ en andere hebben en laten τότε weg.

XV:5. Ὑμεῖς δὲ λέγετε· ὃς ἂν εἴπῃ τῷ πατρὶ ἢ τῇ μητρί· δῶρον ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς, οὐ μὴ τιμήσει τὸν πατέρα αὐτοῦ ἢ τὴν μητέρα αὐτοῦ.

Erasmus schrijft in zijne Annotationes bij zijn N. T. eerste uitg. (1516) p. 269: „magis legendum videtur ὠφεληθῇ ut sit juvaris. Tunc juveris omnino dono quod daturus eram templo... etc." Echter vinden wij in de Critici sacri van hem aangehaald „magis legendum videtur ὠφελῇ ut sit juvaris. Tu juvaris omni dono quod daturus eram templo... etc." ὠφεληθῇ (3e prs) is waarschijnlijk een schrijf- of drukfout; bedoeld toch is 2e pers. Sing *Praes.* en wel van den modus Indicativus, als praedicaat van den *hoofd*zin. (Zie ook de Paraphrasis van Erasmus: munus quod offero templo,

tibi collatum puta; si quidem quod Deo offertur summo parenti, recte collocatum est, ac filii pietas proderit et parentibus.) In dit geval evenwel had hij moeten voorstellen ὠφελεῖ (samengetrokken uit ἐ-ει), daar ὠφελῇ Conjunct. is Bovendien voegt hij ten onrechte ὠφεληθῇς (of ὠφελῇ) en δῶρον samen, in plaats van ὠφεληθῇς als afhankelijk van ἐάν te houden, en komt daardoor tot de meening, dat er wèl sprake is van helpen, moge het ook al op een min gelukkige wijze zijn, wat echter in strijd is met vs. 4. (Vergelijk ook de mededeeling van dit woord des Heeren Mc. 7 : 11 en 12.) Het verband eischt, zooals reeds gezegd is, de plaatsing van ὠφεληθῇς in den afhankelijken zin met ἐάν.

XV : 31. Ὥστε τὸν ὄχλον θαυμάσαι βλέποντας κωφοὺς λαλοῦντας, κυλλοὺς ὑγιεῖς καὶ χωλοὺς περιπατοῦντας καὶ τυφλοὺς βλέποντας· καὶ ἐδόξαζον τὸν θεὸν Ἰσραήλ.

Fritzsche, ad. h. l., bespeurt in dezen tekst een dittographie, en schrapt daarom βλέποντας na θαυμάσαι, volgens zijn zeggen, met sommige HSS., welke hij echter niet noemt; terwijl noch bij Tischendorf, noch bij Tregelles of Lachmann of Griesbach vermeld zijn die dit doen. Wij houden het dus voor een conjectuur, welke op de volgende gronden steunen zou: Vooreerst vindt Fritzsche de herhaling onuitstaanbaar en den zin zeer kunstig, beginnende en eindigende met hetzelfde woord: βλέποντας. Dan wordt in sommige HSS. (Veron. en Colbert. der Itala volgens Lachm.) καί voor τυφλοὺς βλέποντας weggelaten, omdat τυφλοὺς βλέποντας (wat

zonder καί in het begin als eerste lid goed gaat) naar het eind is teruggeschoven. Het ontstaan der fout wordt ons voorgesteld als volgt: door slordigheid der librarii kwam τυφλοὺς βλέποντας op de eerste plaats (en *bleef* achter staan?). Maar nu begreep een later lezer, dat dezelfde zaak niet tweemaal in hetzelfde verband kon vermeld zijn, en schrapte dus τυφλούς, maar liet βλέποντας staan, dat met τοὺς ὄχλους goed scheen samen te hangen. — Die verbeterende lezer hield dus blijkbaar alleen τυφλούς voor ingeslopen! Dat het zoo gegaan *kan* zijn erkennen wij; maar de gronden welke ons moeten dwingen tot de conclusie: „het *moet* zoo gegaan zijn!" zijn volkomen onhoudbaar. Al was die herhaling ook onuitstaanbaar (wat o. i. volstrekt niet het geval is, hoewel wij niet eischen, dat men den stijl op deze plaats schoon vinde), dan gaf dit toch geen recht tot schrappen, daar in het eerste Evangelie doorgaans een vrij wel hiermee overeenkomende stijl gevonden wordt. De hier gevolgde constructie van θαυμάζειν, absoluut gebruikt, verbonden met een Participium, komt zeer dikwijls voor (vgl. o. a. 21 : 20, 22 : 22) terwijl θαυμάζειν met den Acc. bij Mattheus nooit voorkomt, en in de andere Evangeliën weinig (Luc. 7 : 9, 24 : 12, Joh. 5 : 28). Zeer bevreemdend zou eindelijk ook zijn, dat er van de twee andere lezingen geen enkel spoor is overgebleven, en eerst de verbastering van de verkeerde ons werd overgebracht. De redeneering over het weggelaten zijn van καί is ons niet volkomen helder.

XVI: 4. Γενεὰ πονηρὰ καὶ μοιχαλὶς σημεῖον ἐπιζητεῖ, καὶ σημεῖον οὐ δοθήσεται αὐτῇ εἰ μὴ τὸ σημεῖον Ἰωνᾶ. Καὶ καταλιπὼν αὐτοὺς ἀπῆλθεν.

Zoowel Markland als Owen (volgens Bowyer) hebben zich aan dit vers gestooten. De eerste ziet er een kantteekening in, welke verwijzing naar 12: 39 bedoelt; de ander bespeurt in de woorden *γενεά* tot Ἰωνᾶ geen verband met de vraag in het eerste vers, en houdt het daarom voor een later invoegsel. — Zeker is dat dit vers voor het eerste gedeelte woordelijk overeenstemt met 12: 39. Maar dit behoeft op zich zelf in het minst geen reden te zijn om aan zijn echtheid te twijfelen. Zoo vinden wij in dit Evangelie wel meer woorden twee maal, bv. 5: 29 en 30, vgl. 18: 8 en 9; 5: 32, zie 19: 9; 6: 14 en 15, zie 18: 35; 9: 32—34, vgl. 12: 22—24. Zie ook Scholten, het oudste Evangelie, blz. 85—89. En waarom zou het ook onmogelijk zijn, dat de Heer meermalen hetzelfde sprak of deed? Hoe menigwerf verweten de Farizeën Hem niet gemeenschap met den duivel! Echter is het iets anders, wanneer Dr Owen gelijk heeft en er tusschen vs. 1 en 4a geen verband bestaat. De Farizeën en Sadduceën vroegen om een teeken uit den hemel. Onze Heer antwoordt hun (wanneer vs. 2 en 3, door Tischendorf tusschen haakjes gezet, echt zijn) en verwijt hun eerst, dat zij de teekenen des hemels ten opzichte der weersgesteldheid wel waarnemen en kunnen onderscheiden, maar of zij dan die, welke de gebeurtenissen der tijden opleveren, niet kunnen onderscheiden? Er zijn teekenen

genoeg; hun zal geen ander teeken gegeven worden, dan dat van Jona; dit is dan hetzelfde, dat Jona had tot legalisatie van zijn prediking tegen Nineve, en dat hem gehoor deed vinden bij de Ninevieten, waaraan hij als waar profeet herkend werd. Men vroeg nu onzen Heer bepaald nog wel om een teeken uit den hemel, maar Hij antwoordt daarop niets anders, dan dat hun geen teeken gegeven zal worden dan dat van Jona. Op ἐκ τοῦ οὐρανοῦ let Hij hoegenaamd niet, het vragen van een eenvoudig σημεῖον berispt Hij reeds en wijst Hij af; daarmede is van zelf op het meerdere „een teeken uit den hemel" geantwoord. Insgelijks gaat Hij Lc. 11 : 29 het ἐξ οὐρανοῦ van vs. 16 voorbij. Wij vinden in vs. 4ª dus wèl een antwoord op de vraag vs. 1, alleen iets anders dan verwacht of bedoeld was, gelijk onze Heer wel meer deed, bv. Mt. 22 : 15 en volgg. Daarmede is alzoo de aanleiding om tot de onechtheid der woorden te besluiten vervallen. De vergelijking met de gelijkluidende plaats Mc. 8 : 11—13 maakt ook ontwijfelbaar zeker, dat vs. 4 echt is, wat ook het geval is, indien vs. 2 en 3 niet in den echten tekst behooren.

XVI : 11. Πῶς οὐ νοεῖτε ὅτι οὐ περὶ ἄρτων εἶπον ὑμῖν; προσέχετε δὲ ἀπὸ τῆς ζύμης τῶν Φαρισαίων καὶ Σαδδουκαίων.

Holwerda vraagt in de Jaarbb. 1860, bl. 585: „Zouden de woorden προσέχετε tot Σαδδουκαίων wel echt zijn?" Waarom hij deze vraag doet zegt hij niet. — Dr v. d.

S. B., bl. 192, deze vraag vermeldende en beoordeelende, komt tot een ontkennend antwoord, daar δέ zich niet laat verklaren, en de gissing van Holwerda hem het beste voorkomt wegens de menigvuldige invullingen, die onze HSS. ontsieren. Anders kon men ook δέ schrappen of in δή veranderen. — Δέ wordt door eenige getuigen weggelaten, zoodat deze lezing tot de handschriftelijke kritiek behoort. Marcus heeft, 8 : 14—21, deze geschiedenis uitvoeriger medegedeeld dan Mattheus met bijvoeging van enkele door den eersten Evangelist niet vermelde bizonderheden. Echter sluit de Heer volgens hem na οὔπω συνίετε (vs. 21, beantwoordende aan het πῶς οὐ νοεῖτε ὅτι οὐ περὶ ἄρτων εἶπον ὑμῖν van Mt.) Zijn rede. O. i. hebben wij hier het ware. Want na den toon van verwijt en verontwaardiging in vs. 8—11a, bij Marcus sterker uitkomende, kan een kalme nadrukkelijke herhaling niet gedacht worden. Wij moeten de door Holwerda verdachte woorden dus voor een kantteekening houden ter herinnering aan vs. 6, waarmede het letterlijk overeenkomt, en δέ houden voor ingevoegd, toen ze eenmaal in den tekst geraakt waren.

XVI : 13 Ἐλθὼν δὲ ὁ Ἰησοῦς εἰς τὰ μέρη Καισαρίας τῆς Φιλίππου ἠρώτα τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ λέγων· τίνα λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου;

Wassenbergh, I. 18, ziet in τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου een zinstorend toevoegsel, dat terecht in Lc. 9 : 18 ontbreekt. Hetzelfde wordt beweerd in een ongeteekend stuk in

de Godgel. Bijdr., 1866, bl. 1018, met verwijzing naar Joh. 17 : 3, waar Ἰησοῦν Χριστόν volgens den anonymus insgelijks een noodelooze verduidelijking zou zijn. — Terecht wijst Dr v. d. S. B. op de onechtheid van με. Meyer houdt het in zijn tekstkritische aanteekeningen voor echt, en verklaart de weglating daaruit, dat het wegens 't volgende τ. υ. τ. ἀ. overtollig en niet passend scheen. Doch het *schijnt* niet overtollig en niet passend, maar *is* het. Nooit voegt onze Heer het pronomen der 1ste pers. er bij, wanneer Hij van Zichzelven spreekt in de 3de pers. als υ. τ. ἀνθρ. Wel kunnen wij begrijpen, dat iemand με invoegde, òf uit Marcus of Lucas, waar echter τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ontbreekt, òf uit vs 15, òf om duidelijker te doen uitkomen, dat de Heer Zichzelf hier bedoelde. Voor de weglating kunnen wij geen voldoenden grond bijbrengen. Daarom houden wij het ook voor onecht. In dit geval echter kunnen de woorden τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου niet gemist worden, daar zij het praedicaat vormen van εἶναι.

XVI : 17. Μακάριος εἶ Σίμων Βαριωνᾶ, ὅτι σὰρξ καὶ αἷμα οὐκ ἀπεκάλυψέν σοι ἀλλ' ὁ πατήρ μου ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς.

Dr v. Manen schrijft: „Hieron. verbetert: Ἰωαννᾶ. Wetstein". — Wetstein vermeldt echter in zijn N. T. alleen wat wij hier overnemen uit de comm. van Hieronymus: alii simpliciter quod Simon, id est Petrus, sit filius Joannis, juxta alterius loci interrogationem (hij verwijst naar Joh. 21) et volunt scriptorum vitio depravatum, ut

pro Barioanna, hoc est filius Joannis, Bariona scriptum sit, una detracta syllaba. Hieronymus verbeterde dus niet op deze wijze, maar vermeldt de gissing slechts. In het Evangelie van Johannes, 1 : 43 en 21 : 15, 16, 17, is steeds Ἰωάννου de echte lezing. In hfdst. 21 leest het minuskel HS. 91 met Nonnus overal Ἰωαννᾶ, terwijl vs. 17 ook min. 69 Ἰωανᾶ heeft. 1 : 43 wordt Johanna slechts in vier Itala-HSS. gevonden. Βαριωνᾶ moet dus wèl van Ἰωάννου onderscheiden worden. Het komt niet alleen aan op het overslaan van één lettergreep, maar tevens op het veranderen van den uitgang en het weglaten van een ν. Dus is het niet zoo gemakkelijk te verdedigen, dat men den overschrijvers de schuld geeft.

XVI : 28. Ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι εἰσίν τινες τῶν ὧδε ἑστώτων οἵτινες οὐ μὴ γεύσωνται θανάτου ἕως ἂν ἴδωσιν τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ.

Holwerda (Bijdragen tot de uitlegging van het N. T., 1855, blz. 76) wil gelezen hebben εἰς τὴν βασιλείαν. — Waarom? dit zegt hij niet. Hij zegt wel, dat ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ alleen dan geduld kan worden, wanneer „in zijn koninkrijk" hetzelfde is als „in (d. i. omgeven van) zijn koninklijke heerlijkheid (zie bv. Lc. 9 : 26)." Dit moet wel. Βασιλεία toch komt in de beteekenis van koninklijke waardigheid voor, bv. Lc. 1 : 33; 23 : 42; Hb. 1 : 8; Openb. 17 : 18. Deze wordt hier door het verband geeischt. Er is sprake van de wederkomst ten gerichte, zie vs. 27, zoodat ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ ongeveer beantwoordt aan ἐν τῇ δόξῃ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ

vs. 27, terwijl εἰς τὴν βασιλείαν αὐτοῦ strijdt tegen den samenhang. Ten slotte merken wij nog op, dat de verandering van de oorspronkelijke lezing in de thans zonder varianten overgeblevene niet aan vergissing zou zijn toe te schrijven, daar de Acc. van het lidwoord èn van het zelfstandig naamwoord de fout terstond aan den dag zou hebben gebracht.

XVII : 2. Καὶ μετεμορφώθη ἔμπροσθεν αὐτῶν, καὶ ἔλαμψεν τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὡς ὁ ἥλιος, τὰ δὲ ἱμάτια αὐτοῦ ἐγένετο λευκὰ ὡς τὸ φῶς.

Wetstein deelt mede, dat Bernardus na φῶς wilde invoegen σελήνης, dat wellicht verkort met een enkele σ was geschreven, welke zeer licht na de σ van φῶς kon weggevallen zijn [1]). Welk voorbeeld echter kan het vermoeden bevestigen, dat σελήνης alleen met een σ geschreven werd? Het is niet een zoo dikwijls voorkomend woord, dat men 't zou afkorten met één letter. Gardthausen, Griech. Palaeographie 1879, noemt deze afkorting ook niet onder de door hem S. 243—260 volledig opgegevene. Het teeken, waardoor wij laatste kwartier aanduiden (S. 258 vermeld), kan hier niet verwacht worden in dit niet sterrekundige werk, nadat

---

1) Heringa, bl. 325 noot, bestrijdt deze opvatting van Wetsteins woorden, welke ook Bowyer en Schulz hebben, en beweert, dat „vocem σεληνης quae per characterem C scripta, facile etc." beteekent, dat het evenals het voorgaande woord φως met de letter Σ eindigde.

ἥλιος voluit geschreven was en het ook daarvoor bestaande teeken niet gebezigd was. En gesteld al dat dit zoo ware, dat dus werkelijk na φῶς een σ *kon* zijn uitgevallen, welken grond heeft men dan nog voor de gissing, dat dit dan ook gebeurd zou zijn? De vermelding van de zon begunstigt het niet.

XVII : 6. Καὶ ἀκούσαντες οἱ μαθηταὶ ἔπεσαν ἐπὶ πρόσωπον αὐτῶν καὶ ἐφοβήθησαν σφόδρα.

A. (bij Stosch, p. 10) wil door omzetting lezen: ἐφοβήθησαν σφόδρα καὶ ἔπεσαν ἐπὶ πρόσωπον αὐτῶν, of in ieder geval het zoo opvatten, omdat vrees de oorzaak was, dat zij op hun aangezicht vielen. — Ten onrechte wil hij dit. Door eerst te vermelden dat zij op hun aangezicht vielen wordt juist schilderachtig en aanschouwelijk de eerste onwillekeurige beweging der schrik voorgesteld; en door het ἐφοβήθησαν σφόδρα te kennen gegeven, hoe hun gemoedsgesteldheid was. De Heer spreekt hen ook toe: ἐγέρθητε καὶ μὴ φοβεῖσθε. Volgens A. zou dit zeker hebben moeten zijn: μὴ φοβεῖσθε καὶ ἐγέρθητε. Zoo kan men vergelijken Richt. 13 : 20 en verv. Manoach en zijn huisvrouw vallen op het zien opvaren van den engel op hun aangezicht ter aarde en bekennende, dat het een engel van Jhvh was, vreesde hij te zullen sterven.

XVII : 21. Τοῦτο δὲ τὸ γένος οὐκ ἐκπορεύεται εἰ μὴ ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ.

Sykes (Enquiry into the meaning of the Demoniacs,

bij Bowyer) wil lezen ἐν προσεχεῖ νηστείᾳ, door aanhoudend vasten, gelijk alle artsen plachten voor te schrijven. — Verschuir (p. 359) evenwel wil om vs. 20 νηστείᾳ veranderen in πίστει, want 21 : 22 worden gebed en geloof ook verbonden. Lotze teekent hierbij aan, dat hij dan te dezer plaatse en in Mc. 9 : 29 liever nog wil lezen door omzetting na die verandering: „ἐν πίστει καὶ προσευχῇ". — Hoewel dit vers te dezer plaatse hoogstwaarschijnlijk onecht is en door Tischendorf dan ook weggelaten wordt, willen wij de conjecturen, op den Textus Receptus gemaakt, hier kort bespreken, ofschoon zij anders bij Mc. 9 : 29 ter sprake zouden komen. Tegen Sykes moeten wij aanvoeren, dat hij προσευχή, dat volgens de getuigen zeker tot den tekst behoort, laat vallen en verandert, terwijl hij νηστεία, dat onecht is, behoudt. Verder komt ons zeer twijfelachtig voor, of προσεχής wel van tijd of duur gebruikt wordt. In de LXX of het N. T. komt het nergens voor. De verbinding van πίστις en προσευχή kan ook niet goedgekeurd worden. Een „geloovig gebed", εὐχὴ τῆς πίστεως (Jac. 5 : 15), zou goed passen, maar dat is nog wel iets anders dan πίστις καὶ προσευχή. Maar zijn deze conjecturen op zich zelve beschouwd reeds niet aannemelijk, zij vervallen ten eenenmale door de onechtheid van καὶ νηστείᾳ.

XVII : 24. Ἐλθόντων δὲ αὐτῶν εἰς Καφαρναοὺμ προσῆλθον οἱ τὰ δίδραχμα λαμβάνοντες τῷ Πέτρῳ καὶ εἶπαν· ὁ διδάσκαλος ὑμῶν οὐ τελεῖ τὰ δίδραχμα;

Piscator (bij Bowyer) wil gelezen hebben τὸ δίδραχμον,

daar de didrachme een enkel stuk geld is (zie Dr van Manen). — g′ leest didragmam en Cyr. 4. 791 heeft τὸ δίδραχμον. Wij hebben hier alzoo niet met een conjectuur te maken.

XVII: 25. Οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς ἀπὸ τίνων λαμβάνουσιν τέλη ἢ κῆνσον; ἀπὸ τῶν υἱῶν αὐτῶν ἢ ἀπὸ τῶν ἀλλοτρίων;

Wassenbergh, I. 32, houdt ἢ κῆνσον voor een verklarend bijvoegsel bij τέλη. — Dr v. d. S. B. keurt deze kritiek goed en verdedigt haar door er op te wijzen, dat de schrijver τέλη elders niet gebruikt, wel κῆνσος en waarschijnlijk iemand dit in margine er bij schreef ter verklaring van τέλη. — Wanneer bewezen is dat ἢ κῆνσον niet in den tekst behoort, is dit een goede verklaring van de wijze waarop het daarin geraakt is. Meer waarde kan men er niet aan hechten. Mattheus gebruikt meer hapaxlegomena. Verder voert Dr v. d. S. B. aan, dat aan een onderscheiding tusschen inkomende rechten en belasting niet gedacht kan zijn, en τέλη in het algemeen schatting kan beteekenen, blijkens Num. 31: 28, 37—41. — Het laatste is waar. Alzoo bestaat de mogelijkheid dat ἢ κῆνσον een goed glosseem is. Hoofdzaak is dus of hier gedacht kan zijn aan een onderscheid tusschen inkomende rechten en hoofdengeld. En dan vragen wij: waarom niet? Waar het op aan komt is toch niet het betalen van tol òf belasting, maar wie al of niet vrij van het betalen zijn. Er kan derhalve in de bijzaak „tol en belasting" een speling zijn, meer

als voorbeeld gegeven worden dan voor dit geval strikt noodzakelijk was, zonder dat de vergelijking er door in duigen valt. Wanneer wij nu verder juist in dit Evangelie een zekere breedsprakigheid opmerken, bestaande in het gebruik van ἤ met een woord, dat een verwant begrip aanwijst, hetwelk gemist kon worden, dan komt het ons voor, dat de voor het schrappen vereischte mate van waarschijnlijkheid ontbreekt. Voor het gebruik van ἤ..., wijzen wij onder meer op Matth. 5:18 ἰῶτα ἓν ἢ μία κεραία, 10:37 ὁ φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμέ... ὁ φιλῶν υἱὸν ἢ θυγατέρα... 12:25 πᾶσα βασιλεία μερισθεῖσα καθ' ἑαυτῆς ἐρημοῦται, καὶ πᾶσα πόλις ἢ οἰκία μερισθεῖσα καθ' ἑαυτῆς οὐ σταθήσεται. 13:2 θλίψεως ἢ διωγμοῦ. 10:11 εἰς ἣν δ' ἂν πόλιν ἢ κώμην εἰσέλθητε. Zie verder o. a. 18:8, 16, 20; 24:23 7:16.

XVII:27. Ἵνα δὲ μὴ σκανδαλίζωμεν αὐτούς, πορευθεὶς εἰς θάλασσαν βάλε ἄγκιστρον καὶ τὸν ἀναβάντα πρῶτον ἰχθὺν ἆρον, καὶ ἀνοίξας τὸ στόμα αὐτοῦ εὑρήσεις στατῆρα· ἐκεῖνον λαβὼν δὸς αὐτοῖς ἀντὶ ἐμοῦ καὶ σοῦ.

Prof. Naber (Mnemosyne 1878, p. 358) wil in plaats van ἀναβάντα lezen ἐνδακόντα, omdat „apertissme requiritur ut morsus fiat mentio". B en K worden in de HSS. dikwijls verward. — Ἐνδάκνω, zoo ver wij konden nagaan steeds met een object verbonden, beteekent *in*-bijten, of bijten *op* iets. Uit Stephani Thes. is ons niet gebleken, dat het ooit van het toehappen van een visch gezegd is; en dit kan o. i. ook niet daar tot de eigenaardigheid van een visch behoort,

dat zij haar prooi of het aas opslokt of inslikt, niet er op bijt, of er een beet in doet.

XVIII : 4. *Ὅστις οὖν ταπεινώσει ἑαυτὸν ὡς τὸ παιδίον τοῦτο, οὗτός ἐστιν ὁ μείζων ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν.*

Dr van Manen teekent bij dit vers aan, dat volgens Wetstein Hieronymus in plaats van *τοῦτο* gist *τοιοῦτο* of *τοιοῦτον ἕν*. — Wij hebben bij Wetstein niet gevonden, dat hij deze gissing aan Hieronymus toeschrijft. Wanneer hij het echter deed, heeft hij zich vergist, want Hieronymus vertaalt en verklaart „parvulus iste", en schrijft vs. 5 (waar *ἓν παιδίον τοιοῦτο* staat) „unum parvulum talem".

XVIII : 25. *Μὴ ἔχοντος δὲ αὐτοῦ ἀποδοῦναι, ἐκέλευσεν αὐτὸν ὁ κύριος πραθῆναι καὶ τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα καὶ πάντα ὅσα εἶχεν καὶ ἀποδοθῆναι.*

In Mnemosyne 1881, p. 277, behandelt Prof. Naber ook deze plaats. Wat moet teruggegeven worden? *Τὸ δάνειον*: het geleende geld. Doch dat *ἀποδοθῆναι* geen subject bij zich heeft is „molestum." Maar bovendien, al was hij ook slechts *vele* talenten schuldig (om niet 10000 te nemen), wat zou daarvoor helpen wanneer hij en zijn vrouw en zijn kinderen verkocht werden? Ook al vloeide alles in de schatkist zijns heeren, dan kon de koning nog niet bevelen *ἀποδοθῆναι τὸ δάνειον*, wèl *κατὰ τὸ δυνατόν*, want ultra posse nemo obligatur. Doch waarom zou hij den verkoop bevolen hebben?

De schuldenaar bekende 't geleende geld niet te kunnen terugbetalen, en dat de koning nu beveelt hem en zijn gezin te verkoopen begrijpt de hoogleeraar; maar ook zijn goederen? Wij lezen niet, dat de koning contanten noodig had. Het huis zelf met gouden vaten en kostbare kleeding en wat de ongelukkige verder had werd niet verkocht, maar teruggegeven in de schatkist. Daarom raadt Prof. Naber καί voor ἀποδοθῆναι te schrappen en dan is alles in 't reine. Zelfs bizonder goed: „ἀποδοθῆναι non δοθῆναι; nam servi non est nisi peculium, sed δοθῆναι recte legitur Matth. 26 : 9 ἠδύνατο γὰρ τοῦτο πραθῆναι καὶ δοθῆναι πτωχοῖς ubi absonum foret ἀποδοθῆναι". — De hoogleeraar begrijpt, dat de koning beval hem en zijn vrouw en zijn kinderen te verkoopen ... wij doen dit niet, ten minste zoolang wij ons bewegen in den gedachtenkring, waarin Prof. Naber verkeert. Hij vraagt of de koning contanten noodig had? Dit is een bezwaar tegen het bevel, dat alles verkocht zou worden wat die man bezat. Maar evenzeer moet dit dan een bezwaar zijn tegen den ganschen verkoop. Was hij verder een slaaf, zooals prof. Naber stelt, blijkens zijn redeneering over ἀποδοθῆναι en de opmerking over het peculium, dan waren hij zelf en zijn vrouw en zijn kinderen evenzeer een bezitting zijns meesters als zijn huis met gouden vaten en kostbare kleeding. Zou de schuld van den slaaf verminderd worden, indien zijn heer hem verkocht? Hij zou dan immers zijn eigen eigendom verkoopen, en in plaats van een slaaf met diens huisgezin nu de waarde daarvan in geld bezitten. Doch de schuld was er geen penning minder

om. Deze kon alleen voldaan of verminderd worden uit het peculium van den slaaf. Of moeten wij ons voorstellen, dat de heer zijn slaaf niet langer kon uitstaan en van hem af wou zijn of hem straffen door hem en zijn gezin te verkoopen en zoo aan de mogelijkheid bloot te stellen van gescheiden te worden van vrouw en kinderen of om hem te vernederen tot werkslaaf bij een ander? Maar hiervan lezen wij niets, en het kan ook hier niet de bedoeling zijn. Het was den heer te doen om de schuld betaald te krijgen, en daarvoor wil hij hem en het zijne met de zijnen laten verkoopen. Wanneer wij aan een slaaf met een peculium denken, is ook het woord δάνειον, schuld door leening, ongepast, daar een *slaaf* geen geld leende.

Maar wij moeten niet aan een slaaf denken, wiens huis het eigendom des meesters is, evenals hij zelf. Hier is sprake van een dienstknecht, een ondergeschikte, doch een vrij persoon met eigen bezittingen. Dan echter komt ἀποδοθῆναι = teruggegeven worden niet te pas, daar zijn bezittingen niet eerst door den heer geschonken waren. Men kan derhalve καί voor ἀποδοθῆναι niet missen, want καὶ πάντα ὅσα εἶχεν moet nu ook gebracht worden tot de dingen, wier verkoop gelast was, nl. zijn eigen persoon en zijn vrouw en kinderen: *alles* werd verkocht voor schuld. — Nu blijft nog over het geopperde bezwaar dat ἀποδοθῆναι geen subject heeft. In dit gansche verband is ἀποδιδόναι òf absoluut gebruikt òf τὸ ὀφειλόμενον of δάνειον er onder verstaan. Μὴ ἔχοντος ἀποδοῦναι wordt mutatis mutandis in het passivum ἀποδοθῆναι zonder meer. De belofte, vs. 26,

wijst er ook op, dat bij ἀποδοθῆναι aan betalen gedacht is; zoo vs. 29 weer ἀποδώσω σοι, ik zal betalen. En de eisch ἀπόδος εἴ τι ὀφείλεις, vs. 28, is hetzelfde in oratio recta, wat wij vs. 25 in oratio obliqua vinden, gelijk de symmetrie in deze voorstelling eischt. Meyer geeft dit dus zeer goed weer door te schrijven: und dasz bezahlt würde. Dies war der Befehl des Königs: es soll bezahlt werden! Meent Prof. Naber, dat de koning dit niet kon bevelen, wel κατὰ τὸ δυνατόν, zoo bevreemdt ons zeer dat de Hoogleeraar vs. 34 onveranderd gelaten heeft. Dit is toch evenzeer een onmogelijkheid, zelfs nog wèl zoo groot. Vergelijk ook de gelijkenis Lc. 19 : 11 en volgg.

XIX : 4. Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπεν· οὐκ ἀνέγνωτε ὅτι ὁ ποιήσας ἀπ' ἀρχῆς ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς;

Venema (bij Verschuir, p. 359) wil na de komma verplaatst te hebben achter θῆλυ één woordje invoegen en lezen ... θῆλυ, ἐποίησεν αὐτοὺς ἕν, met verwijzing naar Gen. 1 : 27 en 2 : 24. — Broes, door Lotze aangehaald, meent, dat de fout hersteld kan worden door te lezen: ἐποίησεν ἐξ αὐτοῦ of ἐποίησεν αὐτοὺς ἀφ' ἑνός. — Dr van Manen, deze gissingen vermeldende, voegt er zelf aan toe, dat αὐτούς een glosse schijnt. — Met Lotze zeggen wij: omnia sana sunt! In de LXX vinden wij Gen. 1 : 27 ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς, naar het Hebreeuwsch: זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם, letterlijk vertaald. Waartoe nu deze plaats bij Mattheus, in woordelijke overeenstemming met Genesis, waarop gedoeld wordt,

te veranderen? Vs. 4, 5 en 6a behooren bij elkander en vormen den grondslag, waarop de conclusie vs. 6b gebouwd is. Ἐποίησεν αὐτοὺς ἔν, wat Venema wil lezen, is op zich zelf wel waar, doch deze gedachte komt eerst Gen. 2 : 24, en dit wordt pas vs. 5 vermeld; waarom dan zonder noodzaak, tegen het O. T. in, dit al vroeger geplaatst? Καὶ εἶπεν vs. 5 moet toch niet opgevat worden als een woord van onzen Heer, maar als een van God, behoorende bij de aanhaling uit Genesis. Wèl zijn het in Genesis woorden van Adam, maar al wat in het O. T. geschreven staat (voor zoover het door God zou kunnen gezegd zijn) wordt als door God gesproken voorgesteld volgens N. Tisch en Joodsch gebruik en begrip, gelijk men ook „de Schrift" iets laat zeggen, wat eigenlijk door een ander gesproken is; bv. Rom. 9 : 17, Gal. 3 : 8. Vergelijk ook Ps. 82 : 6 (waar God spreekt) en Joh. 10 : 35, waar op de onverbreekbaarheid der Schrift een beroep wordt gedaan. Op andere plaatsen wordt zoo ook gezegd: gelijk de Heilige Geest, of God, gesproken heeft door den mond van David (Hand. 1 : 16, 4 : 25), of door den mond der profeten (Hand. 3 : 18, 21.) Door dit uit het oog te verliezen hebben Venema en Broes moeilijkheden gezien en getracht weg te nemen, welke niet bestaan. Dat αὐτούς een glosse zou zijn, komt ons in 't minst niet waarschijnlijk voor met het oog op den Hebreeuwschen tekst en op de LXX.

XIX : 5. Καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν.

Whiston (bij Bowyer) verklaart δύο voor later inge-

voegd, omdat het in den Hebreeuwschen tekst niet staat. — Dat het later ingevoegd zou zijn kan zeer goed waar wezen; alleen dan niet hier, maar reeds in de LXX, of door de vertalers zelf. Volgens Meyer staat het ook in den Samaritaanschen tekst. Verder zie men 1 Cor. 6:16, waar Paulus deze woorden op dezelfde wijze aanhaalt. Wij houden δύο derhalve in den tekst.

XIX: 17. Ὁ δε εἶπεν αὐτῷ τί με ἐρωτᾷς περὶ τοῦ ἀγαθοῦ; εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθός. εἰ δὲ θέλεις εἰς τὴν ζωὴν εἰσελθεῖν, τήρησον τὰς ἐντολάς.

In het Magazijn voor kritiek en exegetiek van J. ab. Utrecht Dresselhuis en A. Niermeyer, dl. 1, blz. 105—117, bespreekt Steenberg deze plaats en draagt daar de meening voor, dat εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθός een later toegevoegde kantteekening zou zijn ter verklaring van τὸ ἀγαθόν. Heringa, blz. 427, beweert, dat Griesbach geneigd is, om zoowel de lezing τί με λέγεις ἀγαθόν; οὐδεὶς ἀγαθὸς εἰ μὴ εἷς ὁ θεός (Textus Receptus), als τί με ἐρωτᾷς περὶ τοῦ ἀγαθοῦ; εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθός, als onecht te schrappen, omdat de HSS. zoo afwijken. — Om op dit laatste het eerst te antwoorden merken wij op, dat de lezing van den Textus Receptus, als variant op den tekst van ℵ e. a., zich zeer goed laat verklaren uit de bekende zucht om de Evangelisten onderling in overeenstemming te brengen. Leerstellige bezwaren tegen de lezing van den Text. Rec. kunnen niet aanleiding gegeven hebben tot τί με ἐρωτᾷς, daar men dan in Mc. en Lc. ook veranderingen had moeten maken (Steenberg). Hoe

echter de woorden, door Tischendorf en vele anderen opgenomen, als glosseem ontstaan zouden kunnen zijn, begrijpen wij niet. Δέ na εἰ vóór θέλεις moet dan ook ingevoegd zijn, toen de zin, die voorafgaat, was ingeslopen. Maar dan vragen wij: Waardoor zou men op het denkbeeld gekomen zijn er een kantteekening aan toetevoegen, wanneer men het bericht van Mc. en Lc. over dit voorval niet kende, en dus niet wist, dat er tusschen de vraag des jongelings en de woorden εἰ δὲ θέλεις εἰς τὴν ζωὴν εἰσελθεῖν τήρησον τὰς ἐντολάς nog een andere gedachte lag? Er is volstrekt geen aanleiding toe. De zin liep dan goed door: ὁ δὲ εἶπεν αὐτῷ· εἰ θέλεις ... het antwoord sluit op de vraag. Kende men echter Mc. en Lc. wel, dan laat zich zeer goed verklaren, dat men het bericht te dezer plaatse aanvulde met de woorden, welke daar gevonden worden: τί με λέγεις ἀγαθόν; κ. τ. λ. Wij handhaven dus als oorspronkelijke lezing: τί με ἐρωτᾷς ... daar dit op getuigen steunt en het voorkomen ervan niet te verklaren is, wanneer die woorden niet oorspronkelijk zijn. Ten slotte teekenen wij nog aan, dat Griesbach in zijn Comm. crit., uitgegeven in het jaar 1792, deze neiging niet kenbaar maakt, maar integendeel de lezing, door Tisschendorf opgenomen, verkiest en verdedigt. — De meening van Steenberg is gegrond op de opmerking dat onze Heer hier een sprong maakt in Zijn redeneering van *het* goede tot God, *den* alleen goede. Dit doet Hij anders nooit. Bovendien moest er, wanneer εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθός echt is, staan: τήρησον τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ (liever dan τούτου, dat Fritzsche heeft). Indien het uit den tekst

verwijderd is, vloeit de zin goed, en is de gedachtengang deze: „Wat vraagt gij mij naar dat goede? Gij weet immers wat er gevorderd wordt om dat leven te beërven? Het is: houd en betracht de bevelen der goddelijke wet. Zoo gij dus tot het leven wilt ingaan, bewaar de geboden." Dat δέ voor θέλεις staat, hindert niet, wanneer men er de gewone kracht aan toekent, als het eene denkbeeld in den geest des schrijvers aan het andere vastknoopend. — Het eerste bezwaar is geen geldend bezwaar. Omdat de Heer anders iets dergelijks nooit doet (aangenomen dat Steenberg zulks terecht beweert!), kan Hij het daarom in het geheel niet gedaan hebben? Verder kon de Heer Zich ook niet anders uitdrukken. Vroeg de jongeling naar τί ἀγαθόν (neutr.), Hij antwoordt hem en wijst er op, dat er slechts εἷς (daar het een persoon) is, die ἀγαθός is, en dus ὁ ἀγαθός. Niets, persoon noch zaak, mocht ἀγαθός heeten; slechts één is er, die op dien naam recht heeft. Terecht schreef dan ook Dr Doedes: „Dat niemand daarom (omdat εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθὸς betrekking heeft op het ἀγαθόν, waaromtrent de jongeling inlichting verlangde) ἕν ἐστι τὸ ἀγαθὸν in plaats van εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθός zou kunnen vorderen, is wel voor ieder duidelijk." (Blz. 398 der Verhandeling over de Tekstkritiek des N. V. bij Teyler.) Vgl. ook Winer § 58. 3.

Ten tweede, dat er staan moest: ἐντολὰς αὐτοῦ, kunnen wij ook niet toestemmen. Wel zou dit noodig zijn, wanneer εἰ δὲ θέλεις κ. τ. ἑ. met εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθός *nauw* verbonden was geworden, en er in plaats van δέ had gestaan καί, doch nu, gelijk Steenberg zelf ook zegt,

aan δέ de gewone kracht toegekend moet worden van een eenvoudige vastknooping, nu is ἐντολάς zonder meer voldoende, daar het genoeg bekend is, wat hiermede bedoeld is. Vgl., behalve de gelijkluidende plaatsen Mc. 10:19 en Lc. 18:20, nog Lc. 23:56. Ten slotte: Steenberg zegt, dat na verwijdering van εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθός uit den tekst de zin goed vloeit. Wij erkennen, dat de zin, dien hij maakt, goed afloopt. Doch geeft de lezing van Tisch. stoornis in den gedachtengang? Steenberg (evenzeer als Fritzsche, en vandaar diens hoogst onbillijke uitval!) legt den nadruk verkeerdelijk op ἐρωτᾷς, als of de Heer Zich verwondert of ook verontwaardigt, dat Hem gevraagd wordt den weg te wijzen waarop men het goede verkrijgen kan. Uit de beide andere Synoptici blijkt duidelijk, dat de Heer antwoordt op het gebruikte woord ἀγαθός. En hiermede stemt Matth. op zijn wijze overeen, wanneer wij Tisch.'s lezing behouden. Waarom moet nu de mededeeling bij Matth. zoo veranderd worden, dat zij niet meer dezelfde gedachte in anderen vorm geeft, maar een gansch ander denkbeeld? Is dan bij Mc. en Lc. de zin meer vloeiend dan bij Matth.? Harmonistiek is afkeurenswaardig, maar evenmin mag men er lichtvaardig toe overgaan tegenstrijdigheden tusschen de berichten te scheppen of zelfs te vermeerderen.

XIX:19. Τίμα τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα, καὶ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν.

Origenes, in zijn comm. op Mattheus (III. p. 669 en

volgg. de la Rue), meent de woorden καὶ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν voor onecht te moeten houden. Hoe kan onze Zaligmaker iemand, die zegt dit gebod van zijn jeugd af onderhouden te hebben, toevoegen: indien gij wilt volmaakt zijn? Volmaakt toch is hij, die de wet houdt; en die zijn naaste liefheeft, vervult de wet en is dus volmaakt (vgl. Rom. 13 : 9). Dit bezwaar is niet op te lossen dan door deze woorden te houden voor een invoeging van iemand τὴν ἀκριβείαν μὴ νοήσαντος τῶν λεγομένων. Dat zij bij Marcus en Lucas ook niet gevonden worden, vermeerdert den argwaan. Zijn ze waarlijk door den Heer gesproken, dan lieten deze schrijvers juist het voornaamste weg. — Wat dit laatste betreft, het zou de eerste keer niet zijn, dat zoo iets voorkomt; en al ware het zoo, dan zouden wij ons er in moeten schikken. Van de moeilijkheid, door Origenes aangewezen, meenen wij echter een andere oplossing te kunnen geven, dan zijn min of meer wanhopige poging van onechtverklaring. Indien werkelijk waar was geweest wat de jongeling zeide, dat hij alles, ook het liefhebben van den naaste gelijk van zichzelven, onderhouden had, zouden de woorden ongepast geweest zijn. Nu is het evenwel slechts een inbeelding, wat de Heiland hem wil doen inzien, niet door te redeneeren, maar door van hem te vragen met een daad de waarheid zijner woorden te bewijzen. Daarom kon de Heer ook terecht zeggen: Indien gij wilt volmaakt zijn enz., daar metterdaad zou blijken, dat hij zijn naaste niet liefhad als zich zelven, en hij dus niet volmaakt was.

XIX : 24. Πάλιν δὲ λέγω ὑμῖν ὅτι εὐκοπώτερόν ἐστιν κάμηλον διὰ τρυπήματος ῥαφίδος εἰσελθεῖν ἢ πλούσιον εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν.

Drusius (zie Critici sacri ad h. l.) gist, dat er κάβιλον gelezen moet worden. Eenige minuskels hebben κάμιλον en dit woord komt ook voor in een scholion op Aristophanes, Vespae, maar waarschijnlijk is het een verbastering van κάβιλος, daar de oude vormen van β en μ in de HSS. bijna gelijk zijn. — Κάβιλος is geen Grieksch, ten minste wordt het in den Thesaurus Graecae linguae van Stephanus niet vermeld. Ook het bestaan van κάμιλος is zeer twijfelachtig, gelijk Dr v. d. S. B. in zijn beoordeeling van deze conjectuur (blz. 131) opmerkt. Deze lezing van enkele minuskel-HSS. is of zelf een gissing of misschien door itacismus ontstaan. Het bezwaar zou nu gelegen zijn in de verbinding van een kameel met het oog eener naald, en omdat door het oog eener naald een draad gehaald wordt, dacht men aan een zeer dikken draad of touw, een scheepskabel. Dr v. d. S. B. haalt ook een „verstandige opmerking van Castellio over Oostersche beeldspraak aan, dat een draad, hoe ook vergroot, nooit een kameel kan worden". Zeer waar. Maar dat is ook niet de bedoeling. De geheele spreekwijze εἰσελθεῖν διά doet denken aan een poort of deur (vgl. Mt. 7 : 13, Jer. 17 : 25), en deze, zeer verkleind, kon licht zoo klein als het oog eener naald gedacht worden. Maar verder is het geheele beroep op Oostersche beeldspraak niet „ad rem." Ditzelfde beeld (zie Wetstein) komt in den Talmud meer-

malen voor. Ook de Koran heeft het; en al zij het ook uit deze plaats overgenomen, zoo wordt daardoor in ieder geval bewezen, dat een Oosterling geen aanstoot vond in deze beeldspraak. Laten wij, Westerlingen, dan ons wachten voor niet meer Oostersch te willen zijn dan de Oosterlingen zelf! Ten slotte veroorzaakt de lezing εἰς-ελθεῖν ook nog een groot bezwaar, wanneer men aan een touw of kabel denkt, en is διελθεῖν bepaald vereischt.

XIX : 28. Ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτοῖς· ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι ὑμεῖς οἱ ἀκολουθήσαντές μοι, ἐν τῇ παλινγενεσίᾳ, ὅταν καθίσῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ θρόνου δόξης αὐτοῦ, καθίσεσθε καὶ αὐτοὶ ἐπὶ δώδεκα θρόνους κρίνοντες τὰς δώδεκα Φυλὰς τοῦ Ἰσραήλ.

Owen (bij Bowyer) meent, dat ἐν τῇ παλινγενεσίᾳ waarschijnlijk door een warm aanhanger van het duizendjarig rijk ingelascht is om den tijd aan te wijzen, wanneer de apostelen deze zegeningen en voorrechten zouden genieten. — Hier aan het duizendjarig rijk te denken is in strijd met wat wij in Openb. 20 beschreven vinden. In vs. 4 wordt daar ook wel van troonen gesproken, en dat het oordeel gegeven wordt aan wie daarop zitten, maar het eigenlijke wereldgericht wordt eerst gehouden na afloop van den grooten strijd, die geschiedt na het eindigen der duizend jaren. God richt dan, (vs. 12), nadat op een grooten witten troon (dus een heerlijken troon, wat naar Hebreeuwschen trant een troon der heerlijkheid geheeten zou zijn) één was ge-

zeten, van wiens aangezicht de aarde en de hemel wegvloden (vs. 11). Daarna vindt eerst de „herschepping" van hemel en aarde plaats (21 : 1). Onze Heer bezigt nu hiervoor het woord παλιγγενεσία, dat Hij zelf opheldert door de andere tijdsbepaling: ὅταν καθίσῃ enz. Dit wijst op de wederkomst van Christus ten gerichte, den dag Gods (2 Petr. 3 : 11). Wanneer onze Heer spreekt van Zijn wederkomen met heerlijkheid, is dit steeds in verband met het laatste oordeel. Wij moeten dus denken aan Openb. 20 : 11 en niet aan vs. 4. Doch het woord παλιγγενεσία geeft ook geen aanleiding om aan het duizendjarig rijk te denken. Welke stoute of dwaze gedachten men daaromtrent ook koesterde, nooit werd de gedachte, door παλιγγενεσία uitgedrukt, er op toegepast. Het is altijd een tijdelijk en voorbijgaand rijk, na welks einde de oude toestand nog een wijle terugkeert om eerst daarna plaats te maken voor een ook in soort verschillenden en gansch nieuwen staat. Om dezen overgang en die verandering uit te drukken is παλιγγενεσία zeer stellig het goede woord. Ten slotte wijzen wij er nog op, dat een aanduiding van den tijd, wanneer de apostelen die voorrechten en zegeningen zouden genieten, reeds gegeven was in ὅταν enz., en een nadere aanwijzing door παλιγγενεσία dus onnoodig was, terwijl dit woord eer zelf verduidelijking en verklaring noodig heeft, dan dat het ter opheldering gebezigd zou zijn.

XX : 12. Οὗτοι οἱ ἔσχατοι μίαν ὥραν ἐποίησαν, καὶ ἴσους αὐτοὺς ἡμῖν ἐποίησας τοῖς βαστάσασι τὸ βάρος τῆς ἡμέρας καὶ τὸν καύσωνα.

Patricius Junius (bij Wetstein) en Prof. Naber (Mnemosyne 1878, p. 359) willen gelezen hebben μίαν ὥραν ἐπόνησαν. — Dr v. d. S. B., bl. 131, wijst terecht op het gebruik van ποιεῖν in de LXX (zie bv. Ex. 35 : 33, 2 Kon. 12 : 11, Ruth 2 : 19; vgl. ook het ποιεῖν ἔργον Ex. 31 : 15 en 33 : 2; 20 : 9, 10) en op den invloed van het Hebreeuwsch of Arameesch spraakgebruik op den schrijver van dit Evangelie. De noodzakelijkheid van de verandering is dus niet bewezen, en de conjectuur derhalve niet gewettigd.

XX : 22. Ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν· οὐκ οἴδατε τι αἰτεῖσθε.

A. (bij Stosch p. 10) denkt, dat gelezen moet worden οἴδέ τε. — Wij moeten de 2 pers. Plur. hier behouden, gelijk ook Mc. 10 : 38, daar onze Heer hun beiden rechtstreeks antwoordt.

XX : 23. Λέγει αὐτοῖς· τὸ μὲν ποτήριόν μου πίεσθε, τὸ δὲ καθίσαι ἐκ δεξιῶν μου καὶ ἐξ εὐωνύμων οὐκ ἔστιν ἐμὸν τοῦτο δοῦναι, ἀλλ' οἷς ἡτοίμασται ὑπὸ τοῦ πατρός μου.

Venema (bij Verschuir) wil lezen δοῦναι ἄλλοις, ἢ οἷς ἡτοίμασται κ. τ. λ., welke gissing Peerlkamp, blz. 36 van zijn Opmerkingen enz., zeer vernuftig vindt, daar „de Grieksche tekst altijd dus moet worden aange-

vuld [1]): *οὐκ ἔστιν ἐμὸν δοῦναι ἀλλ' ἔστιν ἐκείνων δοῦναι, οἷς τὸ δοῦναι ἡτοίμασται ὑπὸ τοῦ πατρός μου*", en dit „geen zin oplevert". — Het is evenwel niet noodzakelijk in *ἀλλ' ἐκείνων οἷς* (door attractie geworden *ἀλλ' οἷς*) een tegenstelling van *ἐμόν* te zien. Hand. 1 : 7, 8 zegt de Heer tot de discipelen in antwoord op hun vraag of Hij in dien tijd Israel het koninkrijk weer zou oprichten: *οὐχ ὑμῶν* (met nadruk vooropgesteld!) *ἐστὶν γνῶναι χρόνους ἢ καιροὺς . . . ἀλλὰ*, en nu volgt er niet wie het dan wèl toekomt, maar een geheel andere gedachte, nl. *λήμψεσθε δύναμιν . . . καὶ ἔσεσθε μου μάρτυρες . . .* Zoo ook te dezer plaatse. De hoofdgedachte is het zitten ter rechter en ter linker zijde des Heeren, in vs. 23 als Nominativus absolutus vooropgesteld en weer opgenomen door *τοῦτο*. Daardoor ontstaat nu een anakoloeth, welke zich over deze geheele uitspraak uitstrekt. De tegenstelling tusschen Jezus en Zijn Vader en de geheele gedachtengang is zeer goed te begrijpen. Daarom heeft men geen recht om de woorden wiskunstig nauwkeurig te behandelen, gelijk de Grieken ook niet deden, die voor het gezond verstand een ruime plaats overlieten. Dit geschiedt ook in het N. T. op verschillende plaatsen; bv. Joh. 15 : 4, 5 is bij *κἀγὼ ἐν ὑμῖν* het begrip van *μένειν* aan te vullen, doch in een anderen modus dan den Imperativus. Hebr. 5 : 4 is bij *καλούμενος ὑπὸ τοῦ θεοῦ* ook *λαμβάνει*, maar in een gewijzigde beteekenis,

---

1) Dit is echter geen conjectuur van hem, zooals men zou kunnen afleiden uit de vermelding door Dr v. Manen, bl. 171, maar alleen een opheldering.

nl. ontvangen, te denken. Vs. 5 is de tegenstelling niet dat Christus een ander verheerlijkte (tegenover ἑαυτόν), maar dat ὁ λαλήσας Hem verheerlijkte (dus tegenover ὁ Χριστός). Zie ook de constructie Mt. 24 : 37 en 39. Vgl. Winer S. 541 en volgg. Τὸ καθίσαι κ. τ. λ. is dus als subject van ἡτοίμασται te nemen, en bij ἀλλ' ἐκείνοις het logisch vereischte δοθήσεται als praedicaat te denken. De varianten hier en Mc. 10 : 40 begunstigen ook niet het vermoeden dat oorspronkelijk op de beide plaatsen de lezing, door Venema voorgesteld, gestaan heeft, daar ἄλλοις (minuskel 225) en „aliis" blijkbaar zeer gemakkelijk door de scriptio continua kunnen ontstaan zijn. Maar wanneer zij overblijfselen van den oorspronkelijk tekst zijn, is zeer bevreemdend dat deze op de beide plaatsen verder zoo spoorloos is verdwenen.

XXI : 7. Ἤγαγον τὴν ὄνον καὶ τὸν πῶλον, καὶ ἐπέθηκαν ἐπ' αὐτῶν τὰ ἱμάτια, καὶ ἐπεκάθισεν ἐπάνω αὐτῶν.

Schultetus (bij Bowyer) ziet in τήν een later bijvoegsel. — Welke redenen hij er voor heeft weten wij niet. Het lidwoord is hier noodig, omdat het de bekende ezelin is, waarvan in vs. 2 gesproken is. De lezing ἐπεκάθησεν, welke Nic. Gerbelius in zijn N. T. van 1521 opnam (zie Reuss Bibl. N. T. Gr., p. 31), vindt men in H en andere getuigen, en had dus door Dr van Manen niet vermeld moeten worden.

XXI : 12 en 13 voegt Dr J. G. Ottema (de Evv. v.

Mt. en Mc. enz., bl. 51) bij het uitgeven van den tekst der Staten-vertaling tusschen vs. 22 en 23, zonder van deze handelwijze rekenschap te geven. Blijkbaar wil hij ἐν ποίᾳ ἐξουσίᾳ ταῦτα ποιεῖς (vs. 23) laten slaan op de tempelreiniging in vs. 12 en 13 beschreven, en deze daarom onmiddellijk laten voorafgaan. Hij komt hierdoor evenwel in strijd met wat ook nog Marcus zoowel als Lucas vermeldt, die (gelijk Mattheus) mededeelen, dat de overpriesters de bekende vraag op een anderen dag doen, dan waarop onze Heer den tempel reinigde (zie Mc. 11 : 15 en 27 en Lc. 19 : 45 en 20 : 1). Dit wordt ook nog bewezen door de opmerking in Mc. 11 : 18 en Lc. 19 : 48. Na een beraadslaging, welke hun onvermogen om geweld te gebruiken deed uitkomen, zullen de overpriesters beproeven Hem bij de menigte uit de gunst te brengen, daar de aanhang der schare nu hun plannen verijdelde. Met dit beraadslagen verliep natuurlijk eenige tijd; van daar hun optreden op een anderen dag. Wel uitstel maar geen afstel. Dat Ottema Mc. 11 : 28—33 tusschen vs. 18 en 19 inschuift, wederom zonder gronden hiervoor bij te brengen, maakt de zaak niet beter.

XXI : 16. Καὶ εἶπαν αὐτῷ· ἀκούεις τί οὗτοι λέγουσιν; ὁ δὲ Ἰησοῦς λέγει αὐτοῖς· ναί· οὐδέποτε ἀνέγνωτε ὅτι ἐκ στόματος νηπίων καὶ θηλαζόντων κατηρτίσω αἶνον;

Holwerda besprak reeds in de Bijdragen enz., blz. 93 en 94, deze plaats, doch omdat hij toen nog niet durfde voorslaan ὅτι in τό te veranderen, verklaarde

hij ὅτι als te zijn ontstaan door een confusie van twee phrasen. In de Nieuwe Jaarbb., blz. 552, nam hij echter deze verklaring terug en stelde thans voor τό te lezen, met een beroep op de Commentationes palaeogr. van Bast, p. 784, die opmerkt, dat in het unciaalschrift nu en dan τό voor ὅτι staat, en op A, welke Lc. 22 : 37 ook omgekeerd ὅτι voor τό leest; want na verba als ἀναγινώσκειν worden de eigen woorden eens sprekers aangewezen door τό. — Een beschouwing van de plaatsen, waar ὅτι voorkomt, doet zien, dat dit gebezigd wordt na verba dicendi en dergelijke om de eigen woorden aan te geven; zoo na ὁμολογεῖν Mt. 7 : 23, na λέγειν Mt. 19 : 8 (na εἶπεν Mt. 27 : 43), na διδάσκειν Hand. 15 : 1, na κράζειν Hand. 24 : 21, na γέγραπται Rom. 4 : 17, na προευαγγελίζεσθαι Gal. 3 : 8, na μαρτυρεῖν Hebr. 7 : 17. Daarom is er geen noodzaak om den tekst te veranderen.

XXI : 28—31. Ἄνθρωπος εἶχεν τέκνα δύο· προσελθὼν τῷ πρώτῳ εἶπεν· τέκνον, ὕπαγε σήμερον ἐργάζου ἐν τῷ ἀμπελῶνι. 29 ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπεν· οὐ θέλω, ὕστερον μεταμεληθεὶς ἀπῆλθεν. 30 προσελθὼν δὲ τῷ ἑτέρῳ εἶπεν ὡσαύτως. ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπεν· ἐγὼ κύριε, καὶ οὐκ ἀπῆλθεν. 31 τίς ἐκ τῶν δύο ἐποίησεν τὸ θέλημα τοῦ πατρός; λέγουσιν· ὁ πρῶτος.

Een anonymus (bij Wolfius, Curae philol. et critic. in N. T., p. 306) wil hier ἄγω: ik ga! lezen, in gelijken zin als Mt. 26 : 46 en Joh. 6 : 7 (?). — De Itala en Vulg. lezen „eo", wat hoogstwaarschijnlijk de vertaling

van ἄγω is, daar zij Mt. 26 : 46 ἄγωμεν ook door „eamus" weergeven. Overigens vergelijke men Richt. 13 : 11 om te zien dat ἐγώ zonder meer voldoende en goed is.

Verder zijn, zooals bekend is, de varianten op deze lezing vele en gewichtige. Er zijn in hoofdzaak drie redacties dezer gelijkenis, nl. 1°. de hierboven gegevene, bij ℵ e. a. 2°. waarin de eerste zoon zegt ἐγὼ κύριε, en wat dan daarbij behoort, bij B 4 13 e. a. 3°. waarin het antwoord der Farizeën niet past bij de volgorde in vs. 29 en 30. Deze wordt gevonden bij D, HSS. van de Itala en Vulgata, ar^{e} en bij Hieron. en Hilar.

Verschillende pogingen zijn beproefd om dit opmerkelijk verschijnsel te verklaren. Ewald (bij Meyer in de tekstkrit. aant.) meent, dat er oorspronkelijk stond: ὕστερον nl. μεταμεληθείς, wat ook Buttmann (Stud. u. Krit. 1860, S. 343) vermoedt. Hij verwijst voor de kortheid der uitdrukking naar Matth. 25 : 17, waar bij οἱ τὰ δύο uit het voorafgaande λαβών is te denken. Door het lidwoord kon de ν licht veranderd worden in ς, terwijl bij de lezing ὕστερος òf de omzetting der antwoorden in vs. 29 en 30, òf de lezing πρῶτος zeer verklaarbaar wordt. Πρῶτος zonder meer is ook geheel tegen den gewonen regel van duidelijke aanwijzing der bedoelde personen, waarbij iets betrekkelijk onbepaalds vermeden wordt, vgl. Matth. 25 : 14—28; Luc. 7 : 43. Maar volkomen terecht Luc. 19 : 16 en volgg., Matth. 20 : 9; vs. 10 is πρῶποι voldoende om vs. 8. Luc. 10 : 37 niet eens ὁ Σαμαρίτης, maar ὁ ποιήσας τὸ ἔλεος μετ' αὐτοῦ. Ὕστερος kan nooit goed zijn; het komt alleen hier en 1 Tim. 4 : 1 als adjectivum voor, en beteekent altijd

„de latere." — In de Opmerkingen enz., blz. 36 en 37, wordt het vermoeden geuit, dat in zeer oude HSS. gestaan zal hebben: *τίς ἐκ τῶν δύο οὐκ ἐποίησε τὸ θέλημα τοῦ πατρός*, wat beter met het betoog van Jezus overeenkomt, die de Joden berispt, omdat zij niet geloofden (vs. 25 en 32). Dit bewijst, dat men niet in vs. 29 en 30 een verplaatsing van woorden mag beproeven. — Westcott en Hort (N. T. p. 572) houden *λέγουσιν αὐτῷ ὁ πρῶτος* voor „a primitive interpolation." — Michelsen (Studiën 1881, blz. 159) wil eerst verbeteren *ὁ ὑστερῶν* en dan *λέγουσιν* tot *Ἰησοῦς* met Lachmann schrappen (zie diens N. T. II, p. V). Dit steunt echter op een getuige, nl. Origenes. —

Eén ding staat vast, nl. dat *ὕστερος* verreweg den voorrang heeft boven *ἔσχατος*, *δεύτερος* of *πρῶτος*. De verandering van *ὕστερος* in *ἔσχατος* komt in het N. T. meer voor; zie 1 Tim. 4 : 1 en Mc. 12 : 22, waar a ff² en i „postea" hebben, wat wel als vertaling van *ὕστερον* voorkomt, maar niet als die van *ἔσχατον*. Mogelijk ook Mc. 12 : 6. Van het omgekeerde zijn ons geen voorbeelden bekend. *Δεύτερος* en *πρῶτος* laten zich ook veel beter verklaren dan het in dit verband minder gebruikelijke *ὕστερος* (zie Dr v. d. S. B. bl. 132), wat zich echter wel verdedigen laat door een plaats als Xenoph. Hell. 1. 7. 6. *Θεῖναι δὲ ἐς τὴν Φυλὴν ἑκάστην δύο ἀδρίας· ἐφ' ἑκάστῃ δὲ τῇ Φυλῇ κήρυκα κηρύττειν ὅτῳ δοκοῦσιν ἀδικεῖν οἱ στρατηγοὶ, οὐκ ἀνελόμενοι τοὺς νικήσαντας ἐν τῇ ναυμαχίᾳ, ἐς τὴν προτέραν ψηφίσασθαι· ὅτῳ δὲ μὴ, ἐς τὴν ὑστέραν.* Zie ook Stephani Thes. Verder is ook zeker, dat de lezing van ℵ (*οὐ θέλω — ἐγὼ κύριε —*

πρῶτος) en die van B (ἐγὼ κύριε — οὐ θέλω — ὕστερος), beiden uit de vierde eeuw, ieder een verbetering van een verkeerde lezing zijn, bv. van die, welke bij D Itala en Vulg. gevonden wordt: οὐ θέλω — ἐγὼ κύριε — ἔσχατος (ὕστερος? [1]). Zij kunnen toch niet uit elkander, gevloeid zijn. — Wij moeten dus als de oudste ons bekende lezing aannemen . . οὐ θέλω . . . ἐγὼ κύριε . . . ὕστερος. Deze geeft echter geen goeden zin, daar wij de oplossing van Hieronymus, Hilarius en anderen niet kunnen aanvaarden. Zoo zien wij ons verwezen tot de conjectuur. Ὁ ὕστερον (nl. μεταμεληθείς) schijnt wel wat hard. Behalve Mt. 25:17 zou men echter ook kunnen bijbrengen Jes. 8:23, οἱ τὴν παραλίαν, benevens de uitdrukkingen οἱ ἔξω, οἱ ἔσω enz. (vgl. Winer S. 546), zoodat wij niet durven beweren, dat dit onmogelijk kan gezegd zijn. — Minder voldoet ons de gissing, welke οὐκ vóór ἐποίησεν wil lezen. Het door Bornemann geopperde bezwaar over het betrekkelijk onbepaalde ὕστερος blijft bestaan. Ook is ons geen tweede voorbeeld bekend van zulk een negatieve vraag. Terwijl eindelijk vs. 32 zich niet aansluit bij de gelijkenis, wanneer wij lezen οὐκ ἐποίησεν: want οὐ μετε-

1) Het „novissimus" der Lat. getuigen, door Tisch. bij de lezing ἔσχατος gevoegd, kan evenzeer voor ὕστερος gelden. Terwijl zij het doorgaans tot vertaling van ἔσχατος gebruiken, staat het zeven maal ter overzetting van ὕστερος (of ον), en is postea voor de overige vijf keer gebruikt. Mt. 26:60 vertaalt a ὕστερον door postea, b c d door novissime. (Zie Lachmann.) Ἔσχατον is nooit door postea vertaald, wel (behalve door novissimum) door extremum Hand. 13:47 volgens de Vulg., (Mc. 5:23), door posterius 2 Petr. 2:20, en door ultimum Hand. 1:8.

μελήθητε ὕστερον wijst op een weigering, welke voorafgegaan is, en zegt, dat er ook geen „toch wel volbrengen van den eisch" volgde. Daardoor komen de Farizeën dus in tegenstelling met den zoon, die eerst zeide οὐ θέλω, doch ὕστερον μεταμεληθεὶς (waarop natuurlijk οὐ μεταμελήθητε ὕστερον terugslaat) ἀπῆλθεν. Zij volbrengen dus niet den wil des vaders. Dit valt echter weg bij de lezing οὐκ ἐποίησεν. Dan worden zij vergeleken met den zoon, die zeide wèl te zullen gaan, maar de daad niet bij het woord voegde. Doch van dit laatste spreekt onze Heer niet, dewijl Hij niets zegt in terugslag op οὐκ ἀπῆλθεν vs. 30. Zoo doende is het verband met de gelijkenis geheel opgeheven. — Wanneer men echter aan een interpolatie denkt, gelijk ook Westcott en Hort doen, moet men deze tot en met ὁ Ἰησοῦς uitstrekken, wat dan ook Lachmann wil. Verder had ook op vs. 31ª niet λέγει αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς kunnen volgen zonder eenig verbindingswoord, bv. δέ of iets dergelijks. — Wat ten slotte de verbetering in ὑστερῶν betreft, Michelsen bedoelt waarschijnlijk: „die later toch gegaan is", maar dit wordt niet uitgedrukt door ὁ ὑστερῶν. Dit verbum beteekent „achter of achterlijk zijn," „ontbreken"; van tijd gezegd: „te laat komen", „over den tijd komen" (van hier „vertoeven", zie Hab. 2 : 3), of „later komen dan een ander", en geen van deze beteekenissen past in het verband.

XXI : 42, 43, [44]. Λέγει αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· οὐδέποτε ἀνέγνωτε ἐν ταῖς γραφαῖς· λίθον ὃν ἀπεδοκίμασαν οἱ οἰκοδομοῦντες οὗτος ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας· παρὰ κυρίου

ἐγένετο αὕτη, καὶ ἔστιν θαυμαστὴ ἐν ὀφθαλμοῖς ἡμῶν; (Vs. 43) διὰ τοῦτο λέγω ὑμῖν ὅτι ἀρθήσεται ἀφ' ὑμῶν ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ καὶ δοθήσεται ἔθνει ποιοῦντι τοὺς καρποὺς αὐτῆς. [Vs. 44 καὶ ὁ πεσὼν ἐπὶ τὸν λίθον τοῦτον συνθλασθήσεται· ἐφ' ὃν δ' ἂν πέσῃ λικμήσει αὐτόν] [1]).

Heinsius, Exercit. p. 67, (en Capellus volgens Fritzsche) verwijdert in vs. 41 λέγουσιν αὐτῷ (vgl. de minuskels 69 en 122) en zet vervolgens de vss. 42 en 43 om. — Wassenbergh, II. 30, vermeldt goedkeurend de meening van een ongenoemde, dat vs. 43 en 44 elkanders plaats moeten innemen. — Dr Owen (bij Bowyer) en Dr van Manen (bl. 171) houden vs. 43 voor een kantteekening ter verklaring van vs. 41b. — Bij de redactie van de woorden des Heeren in dit Evangelie is het verband tusschen de verzen 41—44 niet al te helder. Door echter de andere Synoptici te raadplegen, bepaald Lc. 20:9—19, zien wij, hoe Zijn rede na vs. 41 afgebroken werd door den uitroep μὴ γένοιτο, wat beteekent: „dat zal geenszins geschieden, dat men den zoon verwerpt en doodt!" De schare begreep, dat het de Farizeën gold. De Heer antwoordde nu: dat zal wèl geschieden! Het is voorspeld. Wat is dan dit (vs. 17), dat geschreven is enz.... Mattheus vermeldde dien uitroep niet; daardoor ontbreekt na οὐδέποτε nu ook een woord, dat het

---

1) Wij hebben vs. 44, door Tisch. weggelaten, tusschen [ ] er bijgevoegd, omdat naar onze meening de onechtheid niet volkomen vaststaat, en de opmerking van Wassenbergh dus besproken moet worden.

verband duidelijk maakt. „Hebt gij dan nooit gelezen"... kon hij niet schrijven, omdat hij voor „dan" geen aanleiding had. De woorden vs. 42 bevatten alzoo een handhaving van vs. 41, welks inhoud wij aan den Heer toeschrijven overeenkomstig de redactie van Marcus en Lucas. Na dezen uitroep ontzenuwd te hebben gaat Hij voort en maakt de onomwonden gevolgtrekking (vs. 43) uit de door Hem gebezigde gelijkenis, terwijl Hij tevens het beeld van den hoeksteen ook gebruikt, nu dit in het gesprek is gekomen, hoewel het oorspronkelijk geen plaats had ingenomen in het plan Zijner rede. Daarom behoeven vs. 43 en 44 ook niet omgezet te worden, dewijl vs. 44 niet tot de aanhaling vs. 42 behoort, maar tot de toepassing na de gelijkenis en het beeld van den hoeksteen. In vs. 43 een kantteekening ter verklaring van vs. 41^{b} te zien heeft ook andere bezwaren tegen zich, afgezien hiervan, dat het in het beloop des verhaals een goede plaats inneemt. Vooreerst is bevreemdend, dat *alle* getuigen het op deze plaats hebben, terwijl het toch vóór vs. 42 zou behooren te staan. Dat *alle* overschrijvers het op dezelfde verkeerde plaats zouden hebben ingelascht is niet waarschijnlijk. Maar ten andere is ook niet aannemelijk dat het een verklaring van een lezer is, omdat het daarvoor te kunstig is. Hij zou dan onzen Heer een geheel nieuwen zin in den mond gelegd hebben, terwijl hij had kunnen volstaan met een „διὰ τοῦτο ἀρθήσεται (of des noods ἦρται) ἀπ' αὐτῶν enz. of iets dergelijks. Het gebruik van λέγω en den tweeden persoon als van den aangesprokene zou eer aan opzette-

lijke tekstvervalsching doen denken, welke echter bij Marcus en Lucas weer niet voorkomt.

XXII: 13. Τότε ὁ βασιλεὺς εἶπεν τοῖς διακόνοις· δήσαντες αὐτοῦ πόδας καὶ χεῖρας ἐκβάλετε αὐτὸν εἰς τὸ σκότος τὸ ἐξώτερον.

Heringa, blz. 428, beweert, dat Griesbach de echtheid der woorden δήσαντες αὐτοῦ πόδας καὶ χεῖρας verdenkt, omdat in de schikking van de woorden eenig verschil is. Echter zegt deze in zijn Comm. crit. over deze plaats: „ἄρατε αὐτὸν καί abest a codicibus egregiis, praesertim alexandrinis, a versionibus paene omnibus, ab Origene, septies hunc locum excitante, et ab aliorum patrum allegationibus. Retinent id quidem occidentales plerique, sed hi delent δήσαντες. Alter utrum perspicuitatis causa adjectum fuisse, admodum probabile est. Cum vero plures et graviores testes damnent prius, hoc quo minus e textu exterminemus, vix nobis temperamus." In zijn N. T. nam hij dan ook op deze wijze de woorden op: „ἄρατε αὐτὸν καί"; door welk teeken hij aanwees „quae probabiliter quidem, neque tamen certo delenda sunt." Men ziet, dat Heringa Griesbachs bedoeling niet goed heeft weergeven, daar zijn twijfel ἄρατε αὐτὸν καί gold, wat Tischendorf om verschillende getuigen heeft weggelaten.

XXII: 37. Ὁ δὲ ἔφη αὐτῷ· ἀγαπήσεις κύριον τὸν θεόν σου ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ψυχῇ σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου.

Drusius (bij Bowyer) houdt διανοία voor een scholion ter verklaring van καρδία of ψυχή, tenzij wij het moeten veranderen in δυνάμει om Deut. 6:5. — Evenwel is in Deut. 6:5 διανοία ook gebruikt, zoodat het beroep op deze plaats er eer toe zou moeten leiden om καρδίᾳ te veranderen in δυνάμει, dan om de echtheid διανοίᾳ te betwijfelen. Vervolgens blijkt uit genoemde plaats ook dat er tusschen ψυχή en διανοία verschil bestaat; terwijl verder bij καρδία nooit aan het denkvermogen gedacht is of daarop gezinspeeld wordt. Ter omschrijving of verklaring van καρδία of ψυχή kan διανοία derhalve niet gebruikt zijn. Eindelijk merken wij nog op, dat de woorden in dezen tekst een goeden zin hebben, en niets aanleiding geeft tot het in twijfel trekken van de echtheid van διανοίᾳ.

XXIII: 4. Δεσμεύουσιν δὲ φορτία βαρέα καὶ ἐπιτιθέασιν ἐπὶ τοὺς ὤμους τῶν ἀνθρώπων, αὐτοὶ δὲ τῷ δακτύλῳ αὐτῶν οὐ θέλουσιν κινῆσαι αὐτά.

Venema (bij Verschuir, p. 360) gist: τὸν δὲ δάκτυλον... κινῆσαι εἰς αὐτά of τῷ δὲ δακτύλῳ.... θίξαι αὐτά. — Dit laatste had dan moeten luiden αὐτῶν, daar θιγγάνειν den Genit. regeert (vgl. Hebr. 11:28, 12:20). Uit een palaeographisch oogpunt beschouwd zijn deze conjecturen niet zeer aanbevelenswaardig, daar de eerste drie en de laatste twee veranderingen te gelijker tijd in den tekst maakt. Bovendien is een verbetering van de lezing der getuigen niet noodig, daar zij niet verkeerd is. Hetzelfde begrip, dat Lucas (11:46) door προσψαύειν uit-

drukt, kan ook door κινεῖν met den Dativus aangeduid worden, zie Opmerkingen enz. blz. 38 en de daar aangehaalde plaats: Odyss. O, 44, Αὐτὰρ ὁ Νεστορίδην ἐξ ὕπνου ἔγειρεν, Λὰξ ποδὶ κινήσας, waaruit blijkt, dat κινεῖν uit het verband moet worden verklaard en ook de geringste aanstooting kan te kennen geven. Zie ook Lucian. Somn. 11: ὥστε τῶν ὁρώντων ἕκαστος τὸν πλησίον κινήσας δείξει σε τῷ δακτύλῳ, οὗτος ἐκεῖνος. Plato Symp. (p. 218 c.) καὶ εἶπον κινήσας αὐτὸν· Σώκρατες καθεύδεις; (Stephani Thesaur.)

XXIII: 9. Καὶ πατέρα μὴ καλέσητε ὑμῶν ἐπὶ τῆς γῆς· εἷς γὰρ ἐστιν ὑμῶν ὁ πατὴρ ὁ οὐράνιος.

Owen (bij Bowyer) gist, dat in plaats van μή gelezen moet worden μηδένα of dat τινα na ὑμῶν moet ingevoegd worden. — Markland (bij Bowyer) wil na ὑμῶν τόν invoegen. — Gewoonlijk verbindt men ὑμῶν met πατέρα, waarvan het „durch Sperrung getrennt" zou zijn (Meyer)! Deze constructie komt ons zeer onnatuurlijk voor. Ook stemt zij niet overeen met vs. 8 en vs. 10, waar bij ῥαββεί en καθηγηταί ook niet een pronomen staat. Daarom houden wij den Genit. ὑμῶν voor afhankelijk van een uitgelaten τινά, vgl. Hand. 21: 16 συνῆλθον δὲ καὶ τῶν μαθητῶν ἀπὸ Καισαρίας σὺν ἡμῖν. Ongeveer hetzelfde geschiedt Mt. 13: 47 καὶ ἐκ παντὸς γένους συναγαγούσῃ· (zie ook Kühner, ausführl. Griech. Gramm. II, S. 33 § 597.) De zin is dan: noemt niemand van u op aarde vader. Was dit in het passivum uitgedrukt, gelijk vs. 8 en vs. 10, dan zou het geluid hebben:

„niemand van u zal op aarde vader genoemd worden." Zoo blijft de harmonie in dit gezegde vs. 8—10 bewaard. De verbetering van Owen is derhalve overbodig, evenals die van Markland. Het pleit ook niet voor de vereischte mate van waarschijnlijkheid der conjecturen, dat Owen de moeilijkheid op twee verschillende wijzen oplost. „Variis modis bene fit", doch er heeft oorspronkelijk maar één lezing gestaan, en Owen wil laten kiezen. Kiest men nu, dan heeft de verworpene ook niet meer recht van bestaan. — Wat Markland wil is beslist tegen het verband. De tweede helft van vs. 9 stemt volmaakt goed overeen met vs. 8^b en vs. 10^b, wanneer men slechts niet denkt (ook niet in vs. 9^a) aan den vleeschelijken, natuurlijken vader (wat ook Dr van de Sande Bakhuyzen wil.) Evenals Rabbi en Meester werd het woord „Vader" gebruikt. 2 Kon. 2: 12 noemt Elisa Elia „Mijn Vader!". 2 Kon. 6: 21 spreekt de koning van Israël Elisa aan met dezen naam. Zie verder Richt. 17: 10. 1 Cor. 4: 15; gelijk ook Michelsen Dr van de Sande Bakhuyzen er op wijst dat de Rabbi's als vader werden aangesproken.

XXIII: 10. Μηδὲ κληθῆτε καθηγηταί, ὅτι καθηγητὴς ὑμῶν ἐστὶν εἷς ὁ Χριστός.

Owen (bij Bowyer) houdt dit vers voor een herhaling van vs. 8^b. — Dit is hoogstwaarschijnlijk gegrond op de onechte lezing vs. 8 εἷς γὰρ ἐστιν ὑμῶν ὁ καθηγητὴς ὁ Χριστός, welke de Textus Receptus heeft Met het vervallen van deze lezing valt nu ook het bezwaar, dewijl

er tusschen ῥαββεί en καθηγητής genoeg verschil is om vs. 10 te rechtvaardigen, na den vs. 9 vermelden titel „πατήρ".

Prof. Scholten, het Evangelie naar Johannes, blz. 352, meent, dat ὁ Χριστός hoogstwaarschijnlijk een glosseem is, daar volgens hem in den mond van Jezus ὁ Χριστός de Messiaswaardigheid beteekent. Mt. 16:20; 22:42; 34:5. (Mc. 9:41, zie blz. 251, zijn de woorden ἐν ὀνόματί μου ὅτι Χριστοῦ ἐστέ stellig corrupt. Zie Mt. 10:42). — Toegegeven. Maar waarom kon onze Heer dan niet evengoed als bv. Lc. 24:26 en 46 deze benaming gebruiken? Scholten moet bewijzen, dat hier gedacht zou zijn aan Jezus, niet als Messias bedoeld. Tegenover ὁ πατὴρ ὁ οὐράνιος vs. 9 past juist goed ὁ Χριστός.

XXIII:14. De verandering van ὅτι voor κατεσθίετε in οἵ, door Beza voorgesteld, welke door Dr van Manen vermeld is, wordt gevonden in verscheidene Latijnsche getuigen. Zie Griesbach.

XXIII:25. Οὐαὶ ὑμῖν γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι, ὑποκριταί, ὅτι καθαρίζετε τὸ ἔξωθεν τοῦ ποτηρίου καὶ τῆς παροψίδος, ἔσωθεν δὲ γέμουσιν ἐξ ἁρπαγῆς καὶ ἀκρασίας.

Het voorstel om ἐξαρπαγῆς te lezen is geen conjectuur, daar de tekst oorspronkelijk geschreven is volgens de scriptio continua. — In Mnemosyne 1881, p. 278, stelt Prof. Naber voor te lezen ἔτι in plaats van ἐξ voor ἁρπαγῆς, daar men dikwijls op deze wijze gedwaald heeft. — Dit laatste moge zeer waar zijn, het

wettigt de verandering niet, wanneer de woorden, zooals zij gevonden worden, een goeden zin geven. Dit nu is hier het geval. Bedoeld is dat de drinkbeker en schotel vol zijn van of gevuld met dingen, welke uit roof en ongebondenheid ontstaan of bijeengebracht zijn. Vergelijk voor het gebruik van ἐκ bij γέμειν: Joh. 12:3 ἡ οἰκία ἐπληρώθη ἐκ τῆς ὀσμῆς τοῦ μύρου. Openb. 8:5 καὶ ἐγέμισεν αὐτὸν (nl. λιβανωτόν) ἐκ τοῦ πυρὸς τοῦ θυσιαστηρίου. 17:2 enz. Zie ook Winer, S. 189, in den tekst en in de noot.

Wassenbergh, I. 32, twijfelde er nauwelijks aan, dat de moeilijkheden bij γέμουσιν ἐξ ἁρπαγῆς καὶ ἀκρασίας (d. i. de wonderlijke afwijkingen der lezingen bij de getuigen) uit glossen ontstaan waren. — Wij meenen echter, dat het groote verschil in wat de HSS. geven te verklaren is uit het niet begrijpen van ἀκρασία, dat slechts hier en 1 Cor. 7:5 voorkomt, terwijl Lucas (11:39) πονηρίας heeft.

XXIV:6. Μελλήσετε δὲ ἀκούειν πολέμους καὶ ἀκοὰς πολέμων· ὁρᾶτε μὴ θροεῖσθε. δεῖ γὰρ γενέσθαι, ἀλλ' οὔπω ἐστὶν τὸ τέλος.

Beza wil liever μὴ θροῆσθε, ne turbemini, in plaats van turbamini lezen. — Cod. o bij Matthaei (zie diens N. T. 1787) heeft werkelijk θροῆσθε, maar Tisch. noch iemand anders bevestigt dit. Wel hebben sommige Latijnsche getuigen bij Lachmann „ne turbemini, doch wij kunnen hierop niet bouwen, omdat dit tengevolge van het Latijnsche taaleigen kan zijn (vgl. Mt. 9:30). Noodzakelijk

is deze verandering in geen geval, daar ὁρᾶτε μή zoowel met volgenden Imperativus voorkomt, als met den Conjunctivus. Mt. 9 : 30 ὁρᾶτε μηδεὶς γινωσκέτω, zie daarentegen met den Conj. 8 : 4, 18 : 10, 24 : 4. Meermalen wordt ὁρᾶν in den Imperat. ook gevolgd door een er aan gecoordineerden Imper., Mt. 16 : 6, Mc. 8 : 15, Lc. 12 : 15.

Prof. Naber (Mnemosyne 1878, p. 359) stelt voor hier en Mc. 13 : 7 (waar D e. a. deze lezing ook hebben) te schrijven θορυβεῖσθε. Θροεῖν en θορυβεῖν worden dikwijls verward, maar het verschil is, dat θροῦς ontstaat, „quum omnes idem vociferantur, θόρυβος, quum diversi clamores tollantur" (Mnemos. 1878, p. 252). — Dr v. d. S. B. bracht terecht tegen deze gissing in het gebruik van θροεῖν bij de LXX, Hoogl. 5 : 4, ter vertaling van הֲמָה gedruisch maken, van daar in beweging gebracht worden, ontroerd worden. Verder is in de door Prof. Naber aangehaalde plaatsen Mt. 27 : 24, Mc. 5 : 39, Hand. 20 : 10 sprake van een menigte, die in verwarring is, doch hier wordt gesproken van den persoonlijken toestand van eenige menschen; niet van een onderlinge verwarring. Daarom is θροῦς hier dan ook zeer gepast volgens het door den Hoogleeraar zelven opgegeven onderscheid.

XXIV : 14. Καὶ κηρυχθήσεται τοῦτο τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ εἰς μαρτύριον πᾶσιν τοῖς ἔθνεσιν, καὶ τότε ἥξει τὸ τέλος.

Dr W. H. van de Sande Bakhuyzen schrijft in de

Godgel. Bijdragen, 1865, bl. 482, (De stand der Evangeliënkwestie. — De Synoptische Evangeliën) van deze plaats: „deze verzekering is een toelichting van het voorgaande woord τέλος, een toelichting die strekken moest om de profetie met de werkelijkheid te verzoenen. Dat zij niet oorspronkelijk op deze plaats gestaan heeft is zeker, en daar haar inhoud niet goed met den particularistischen geest van den redacteur zich rijmen laat zou ik haar liever een later bijvoegsel noemen". — Het particularisme van Mattheus is meer genoemd. Het kan echter dan eerst als een kenmerk van het eerste Evangelie opgegeven worden, wanneer verschillende soortgelijke uitspraken als vs. 14 uit den tekst verwijderd zijn. Dr v. d. S. B. gaat daarom ook terstond voort met te zeggen: „In hetzelfde geval schijnt de dogmatische doopformule 28:19 te verkeeren". — Hij had er aan toe moeten voegen: en de woorden 8:10; 8:11 en 12, 10:18; 12:41 en 42 en andere; zelfs ook 24:9. (Vgl. Reuss, Gesch. d. Heil. Schr. N. T. I, S. 195.) Doch „neemt men het bestaan van een groot aantal interpolaties aan, dan verliest men langzamerhand den maatstaf waarnaar de echtheid moet beoordeeld worden", gelijk Dr v. d. S. B. terecht opmerkt omtrent de kritiek van Weisse (Conject. kr. bl. 114). Wij mogen het bezwaar, ontleend aan het beweerde particularisme van Mattheus, niet als gegrond erkennen, terwijl wij er bovendien nog op wijzen, dat, al zou Mattheus zelf eenigszins particularistisch zijn, o. a. blijkens zijn bewerking van het geslachtregister des Heilands, hij toch de woorden des Heeren, die

niet particularistisch was, niet kan verminken. — De invoeging zou geschied zijn om de profetie met de werkelijkheid te verzoenen. Evenwel is het thans nog niet de geschikte tijd om te beslissen of zulk een verzoening noodig zal zijn. De tijd der vervulling van de profetie vs. 5—12 is nog niet aangebroken, en daarom kan er ook nog geen vergelijking tusschen de werkelijkheid en de voorspelling gemaakt worden. De discipelen vragen vs. 3 twee dingen; ten eerste wanneer de verwoesting in vs. 2 aangekondigd zal plaats vinden, en ten tweede wat het teeken van 's Heeren wederkomst en van de voleinding der eeuw zal zijn. Op het laatste antwoordt de Heiland vs. 4 en volgg. om later over het eerste te spreken. Verder willen wij nog slechts wijzen op wat genoemd is „het perspectief in de profetie", om te bevestigen wat wij zeiden over het nog niet vervuld zijn. — Eindelijk wordt wel verzekerd, maar niet bewezen, dat deze woorden oorspronkelijk niet op deze plaats gestaan hebben Zij zijn o. i. een natuurlijke toelichting van vs. 13, en nadere uiteenzetting van wat reeds in vs. 9 aangewezen was. Daar toch wordt den discipelen voorzegd, dat zij gehaat zullen worden door alle volken. Maar om gehaat te kunnen worden moeten zij aan die volken toch bekend zijn, en deze bekendheid kan er niet wezen zonder dat aan alle volken het Evangelie verkondigd is. Ook behoeft de tijdsaanwijzing aan het einde dezer afdeeling der rede niet te bevreemden. Vs. 33 vinden wij hetzelfde; beide keeren geheel in overeenstemming met het voorafgaande. In vs. 9—13 wordt gesproken over den geestelijken

toestand der menschen, en nu volgt ook een kenteeken op het gebied van het geestelijke. In vs. 23 en volgg. zijn uitwendige verschijnselen aangekondigd, en daarom ook vs. 33: wanneer gij dit alles ziet.

XXIV: 15. *Ὅταν οὖν ἴδητε τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως τὸ ῥηθὲν διὰ Δανιὴλ τοῦ προφήτου ἑστὸς ἐν τόπῳ ἁγίῳ, ὁ ἀναγινώσκων νοείτω,*

De door Heringa (blz. 505) niet genoemde schrijver der „Freymuthige Versuche über verschiedene in Theologie und Biblische Kritik einschlagende Materien" houdt deze woorden hier en Mc. 13: 14 [1]) voor een glosse (zoo Jezus zich niet van een bloote accommodatie bediende!), omdat hij aan het naar Daniel genoemde boek een lateren oorsprong toeschrijft. — Eerst dan zou er meer grond zijn voor dit vermoeden, wanneer bewezen was dat ook onze Heer het boek Daniël niet voor echt hield. In ieder geval blijkt verder toch uit *ὁ ἀναγινώσκων νοείτω*, wat ook bij Marcus voorkomt, dat onze Heer een aanhaling uit het O. T. geeft; en deze woorden staan slechts bij Daniël (LXX 9: 27), zoodat de zaak ook al weinig zou veranderen met de gewenschte onechtverklaring. Verder is ook voor den beoordeelaar van den tekst van kracht, wat voor den exegeet geldt: dat hij niet aansprakelijk is voor den inhoud van wat geschreven staat.

---

1) Waar ze volgens de beste getuigen ook niet in den tekst behooren.

XXIV : 31. Ἔσται γὰρ τότε θλῖψις μεγάλη, οἵα οὐκ ἐγένετο ἀπ' ἀρχῆς κόσμου ἕως τοῦ νῦν οὐδ' οὐ μὴ γένηται.

Fritzsche, ad h. l., gist, dat Mattheus oorspronkelijk geschreven heeft: ἔσται γὰρ θλῖψις μεγάλη ἡ τότε... omdat τότε na γάρ door sommigen weggelaten en door anderen na μεγάλη geplaatst wordt. — Werkelijk vermeldt Griesbach, dat de minuskel 131 uit de elfde eeuw het na μεγάλη heeft.

Waar is dat na μεγάλη de η zeer licht kon wegvallen, terwijl de constructie, hoewel niet zeer gebruikelijk, meer voorkomt; zie bv. 2 Petrus 3 : 6. Doch deze lezing kan de varianten minder goed verklaren dan die, welke wij opnamen, en juist met het oog op de varianten werd zij voorgesteld. Het wordt toch eenigszins onbegrijpelijk waarom τότε dan niet vóór ἔσται gekomen is, gelijk het altijd vóór het verbum staat, behalve Mt. 27 : 16 en Hebr. 12 : 26. In geen geval geeft zij meer voordeelen dan wij reeds hebben, en dus is zij niet te aanvaarden.

XXIV : 27, 28. Whiston (bij Wetstein) wil deze beide verzen plaatsen achter vs. 36. — Hier zouden zij echter geheel misplaatst zijn. Zij bevatten blijkens γάρ de reden van het gezegde in vs. 26 en sluiten daarop ook goed. Men zal niet naar de woestijn of naar de binnenkamer behoeven te gaan om den Zoon des menschen bij Zijn wederkomen te zien; waar men zich ook bevindt, zal men Hem zien, Hij zal van zelf aller blik

tot Zich trekken, gelijk de bliksem onder den geheelen hemel gezien wordt en de arenden van zelf bij het aas zich verzamelen. Na vs. 36 zou γάρ onverklaarbaar zijn en had er δέ moeten staan.

XXIV : 29. (vs. 28 Ὅπου ἐὰν ᾖ τὸ πτῶμα, ἐκεῖ συναχθήσονται οἱ ἀετοί.) εὐθέως δὲ μετὰ τὴν θλῖψιν τῶν ἡμερῶν ἐκείνων ὁ ἥλιος σκοτισθήσεται, κ. τ. λ.

Weber, bij Meyer (zie Dr v. M.), verbindt εὐθέως met vs. 28 en verplaatst daarna δέ achter μετά. —

Een bezwaar is de plaatsing van εὐθέως achter ἀετοί. Elders staat het steeds vóór het verbum, waarbij het behoort. Wel komt εὐθύς een enkele maal er achter, maar nooit εὐθέως (vg. Mt. 3 : 16, Mc. 1 : 28, 6 : 25). Verder is in vs. 28 εὐθέως, en dit nog wel met nadruk gebezigd, geheel overbodig, gelijk het ook vs. 27 gemist wordt. Daar nu ook de zinnen in hun tegenwoordigen vorm beide goed vloeien, is deze verandering niet gewettigd.

XXIV : 33. Οὕτω: καὶ ὑμεῖς ὅταν ἴδητε ταῦτα πάντα, γινώσκετε ὅτι ἐγγύς ἐστιν ἐπὶ θύραις.

Upton (bij Bowyer) houdt ἐγγύς voor een glos. — De uitdrukkingen ἐγγύς en ἐπὶ θύραις beteekenen nagenoeg hetzelfde. Toch komen zij meer voor in verbinding met elkander. In Mc. 13 : 29 is evenmin als hier in de HSS. eenige weifeling. Zoo vindt men ook bij Philo de Agric. p. 208 D: ὅταν ὁ πόλεμος ἐγγὺς καὶ ἐπὶ θύρας

ὧν ἤδη τυγχάνη (Kuinoel). Wanneer hier, en dus ook in Marcus, ἐγγύς een interpolatie is, moet het een reeds zeer oude zijn, gelijk Dr v. d. S. B. opmerkt. Maar het is dan zeker ook meer dan „toevallig", dat die glos in beide Evangeliën op dezelfde plaats in den tekst is geraakt en er niet de minste weifeling is in de plaatsing, terwijl men ze ook niet dichter bij ἐπὶ θύραις invoegde.

XXIV: 38. Ὡς γὰρ ἦσαν ἐν ταῖς ἡμέραις ταῖς πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ τρώγοντες καὶ πίνοντες γαμοῦντες καὶ γαμίζοντες, ἄχρι ἧς ἡμέρας εἰσῆλθεν Νῶε εἰς τὴν κιβωτόν,

Dr Holwerda, Nieuwe Jaarbb. voor Wet. Theol., 3e dl., 1860, blz. 518, wil met B lezen ὡς γὰρ ἦσαν ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ταῖς πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ τρώγοντες κ. τ. ἑ., maar dan de woorden ταῖς πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ houden voor „de opheldering van eenen lezer, die te onregte ἐν ταῖς ἡμέρκις ἐκείναις niet juist genoeg vond." — Bij de lezing van B, ook die van C en D, welke ταῖς na ἐκείναις weglaat, en van eenige anderen, zijn de woorden ταῖς πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ zeker bezwaarlijk. Men zou dan toch verwacht hebben, dat ἐκείναις vóór en niet achter ταῖς ἡμέραις geplaatst was. Bovendien veroorzaakt de geheele toevoeging van ταῖς πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ moeite, omdat zij bij ταῖς ἡμέραις ἐκείναις (waardoor reeds ondubbelzinnig op αἱ ἡμέραι τοῦ Νῶε vs. 37 wordt teruggewezen) met nadruk op den voorgrond stelt, dat deze dagen vóór den zondvloed waren. Dit was echter reeds uit het voorafgaande terstond te

vermoeden, daar men met den naam Noach onwillekeurig de gedachte aan de ark en den zondvloed verbindt; terwijl het volgende dit boven allen twijfel verheft. Evenwel is het niet het hoofdpunt in deze rede, gelijk Lucas (17 : 26, 27) dit ook niet vermeldt. De nadruk is derhalve bevreemdend. Staat er nu niet ἐκείναις bij, gelijk in ℵ en andere HSS., dan vervallen deze bezwaren. Men moet in B enz. dus òf ἐκείναις òf ταῖς πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ voor een opheldérend bijvoegsel houden, dewijl de zin gestoord wordt door de samenvoeging van deze uitdrukkingen. Leest men nu alleen ταῖς ἡμέραις ταῖς πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ, dan is hierdoor de tijd aangewezen, welke verloopen is van Adam tot den zondvloed; maar daardoor krijgt men ruim 2000 jaren te veel; terwijl toch ook niet aangeduid is dat bedoeld zijn αἱ ἡμέραι Νῶε. Tevens is dan niet te verklaren hoe ἐκείναις in den tekst is gekomen. De weglating kan veroorzaakt zijn door het voorafgaan van ἡμέραις, dat ook op αις uitgaat (zoo sloeg D na ἐκείναις ταῖς over); of misschien ook door een streven om de lezing te verbeteren, toen men de bezwaren gevoelde, welke tegen de vereeniging van de beide tijdsbepalingen bestaan. Daarentegen geeft ταῖς ἡμέραις ἐκείναις een goeden zin, en is zeer begrijpelijk dat in margine (ter opheldering van wat anders al reeds duidelijk genoeg was) aangeteekend werd: ταῖς πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ. — De conjectuur van Holwerda verdient alzoo ten volle algemeen aangenomen te worden.

XXV:6. De weglating van ἐξέρχεσθε in het N. T.,

gedrukt bij Didot te Parijs 1842, (Reuss, Bibl. N. T. Gr., p. 258), gelijk die van Πειλάτῳ in 27 : 2, door Dr v. Manen vermeld, wordt door ons niet besproken, daar zij hoogstwaarschijnlijk aan toeval is toe te schrijven.

XXV : 14. Ὥσπερ γὰρ ἄνθρωπος ἀποδημῶν ἐκάλεσεν τοὺς ἰδίους δούλους καὶ παρέδωκεν αὐτοῖς τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ.

Dr van Manen vermeldt bij dit vers een opmerking van Markland (bij Bowyer) over ἀποδημῶν, die echter o. i. niet ἀποδημήσων wil lezen, maar ἀποδημῶν behoudt en het wil opvatten, zooals hij zegt, als ἀποδημεῖν θέλων. Hij verwijst daartoe naar vs. 24 en Hand. 25 : 3 ἐνέδραν ποιοῦντες, facere volentes insidias, en Diog. Laërt. in Pythag. VIII : 17. — Zie verder ook Winer, S. 320, over het gebruik van het Part. praes. voor wat zoo aanstonds of voorzeker zal geschieden.

XXV : 40. Ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε ἑνὶ τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοὶ ἐποιήσατε.

Prof. Naber, Mnemosyne, 1878, p. 357, wil liever τῷ ἐλαχίστῳ, zoo ook vs. 45. — Vergelijk wat door ons geschreven is, naar aanleiding van zijn hiermede overeenkomende conjectuur op Mt. 5 : 19. Daar de HSS. in *beide* vss. zonder eenige weifeling eenparig de lezing τῶν ἐλαχίστων hebben, en niet aangetoond is dat deze geen *goeden* zin geeft, kunnen wij de voorgestelde verandering, die een *beteren* zin zou moeten geven, niet goedkeuren.

XXV : 46. Καὶ ἀπελεύσονται οὗτοι εἰς κόλασιν αἰώνιον, οἱ δὲ δίκαιοι εἰς ζωὴν αἰώνιον.

Mangey (bij Bowyer) wil gelezen hebben: εἰς κατάλυσιν αἰώνιον, tot een eeuwige vernietiging, terwijl Eberhard (Nieuwe apologie voor Sokrates, blz. 334), αἰώνιον wel voor onecht houdt, daar hij de eeuwigheid der helsche straffen ontkent, doch het niet schrapt (wat Heringa blz 507 beweert), maar zoo uitlegt, dat de moeilijkheid voor hem er uit verdwijnt. Evenmin als een eeuwige schepping mogelijk is, kan men van een eeuwige vernietiging spreken. Doch waarom zou men het denkbeeld van eene eeuwige d. i. eindelooze pijn of straf moeten verwijderen? Dit hangt toch niet van deze enkele plaats af, maar wordt door onzen Heer meermalen uitgesproken, zie o. a. Mc. 9 : 48; vgl. ook Openb. 14 : 11.

XXVI : 2. Οἴδατε ὅτι μετὰ δύο ἡμέρας τὸ πάσχα γίνεται, καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδοται εἰς τὸ σταυρωθῆναι.

Abresch (bij Stosch, p. 11) wilde aangevuld hebben καὶ TOTE ὁ υἱός . . . of in ieder geval het er bij verstaan. — Is het laatste geoorloofd, dan is het eerste overbodig en dus verboden. Ook durven wij niet beweren, dat een van beide gevallen noodzakelijk is. Wel zou de zin er meer vloeiend door worden, doch het is juist de groote vraag of dit hier te pas komt, daar onze Heer bij deze woorden ongetwijfeld diep ontroerd was.

XXVI : 12. Βαλοῦσα γὰρ αὕτη τὸ μύρον τοῦτο ἐπὶ τοῦ σώματός μου πρὸς τὸ ἐνταφιάσαι με ἐποίησεν.

Blz. 41 en volgg. van de Opmerkingen wordt de gissing voorgedragen, dat βαλοῦσα een verwarring is met λαβοῦσα (gelijk zeer dikwijls geschied is) en dat προ weggevallen is, zoodat er oorspronkelijk stond προλαβοῦσα, gelijk Mc. 14 : 8 staat προέλαβε μυρίσαι, terwijl op Joh. 6 : 2 wordt gewezen voor de constructie ποιεῖν τι ἐπὶ τοῦ σώματος. De schrijver kwam tot deze gissing door de overweging, dat men een levende niet ter begrafenis zalft en Jezus zich ook nog niet beschouwde als iemand, die zoo goed als reeds gestorven was en dadelijk zou begraven worden, daar dit met vs. 10 en 11 zou strijden. De duidelijkheid eischt intusschen iets van een voorbereiding. Hij wil dan na deze verandering, waardoor de zin „allerduidelijkst" wordt, vertalen: want zij, de zalf bij voorbaat nemende, heeft dit aan mijn lichaam ter mijner begrafenis gedaan. — Dit is ondertusschen nog wel iets anders dan: „heeft dit bij voorbaat tot mijne begrafenis gedaan", wat Peerlkamp noodig oordeelde. „Bij voorbaat" moet behooren bij ποιεῖν en niet bij τό μύρον, gelijk ook Dr v. d. S. B. opmerkt. Verder is προλαβοῦσα τὸ μύρον niets anders dan: vooraf de zalf nemen (vgl. 1 Cor. 11 : 21), dat is: vóór men iets anders doet, wat met ons „bij voorbaat" niet volkomen gelijk van beteekenis is. Zoo nu de gewone lezing geen goeden zin geeft, dan wordt zij door deze gissing geenszins genezen.

XXVI : 14. Τότε πορευθεὶς εἷς τῶν δώδεκα, ὁ λεγόμενος Ἰούδας Ἰσκαριώτης, πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς εἶπεν·

Lees εἷς τῶν δώδεκα Ἰούδας ὁ λεγόμενος Ἰσκαριώτης, vgl. Lc. 22 : 3, Mt. 27 : 22, 4 : 18, Joh. 20 : 24. Markland bij Bowyer. — Dit „doorgaande spraakgebruik" zou men ook hier kunnen verwachten, wanneer niet vooraf was gegaan: εἷς τῶν δώδεκα, dat het subject van den zin is, terwijl wij nu ὁ λεγόμενος Ἰούδας Ἰσκαριώτης als appositie moeten verklaren, gelijk ook onze Stat.-Vert. terecht vertaalt: „Toen ging een van de twaalven, genaamd Judas Iskariot" enz. Vgl. Luc. 22 : 47 καὶ ὁ λεγόμενος Ἰούδας εἷς τῶν δώδεκα προήρχετο αὐτούς. Mt. 26 : 3, Joh. 9 : 11, 19 : 13, Mt. 2 : 23, 9 : 9 enz.

XXVI : 18. Ὁ δὲ εἶπεν· ὑπάγετε εἰς τὴν πόλιν πρὸς τὸν δεῖνα καὶ εἴπατε αὐτῷ· ὁ διδάσκαλος λέγει ὁ καιρός μου ἐγγύς ἐστιν, πρὸς σὲ ποιῶ τὸ πάσχα μετὰ τῶν μαθητῶν μου.

Dr v. d. S. B. en Dr van Manen deelen beiden de meening van Dr Holwerda (De betrekking van het verstand tot het uitleggen van den Bijbel, blz. 23) over deze plaats mede, en hoe hij vermoedde, dat zij verklaard moet worden; echter waagt hij geen conjectuur blijkens het slot zijner opmerking: „dergelijke plaatsen te willen herstellen is even verkeerd als ze te willen verklaren." — J. H. A. Michelsen, (het Evangelie van Markus, 1ste ged., bl. 105) ofschoon niet geloovende, dat de tekst voor geheele herstelling vatbaar is, waagt

toch de gissing dat „ὁ καιρός een overblijfsel is van ὁ Κύριος, vgl. Matth. 21 : 3, Mark. 11 : 3, Luk. 19 : 31 (ἐρεῖτε ὅτι ὁ Κύριος αὐτῶν χρείαν ἔχει) en dat μου ἐγγύς ἐστιν een willekeurige aanvulling is van een vroeg ontstane lacune, waarbij op zijn minst ἵνα is uitgevallen. Wellicht is hiermee de tekst volkomen hersteld; dan is ἵνα elliptisch gebruikt, evenals in Mark. 5 : 23, en de vertaling deze „De heer zegt: mocht ik bij u het Pascha houden." — Een zin met het elliptische ἵνα kan echter nooit vertaald worden, zooals Michelsen doet; ἵνα duidt wel een doel, maar niet een wensch aan. Marc. 5 : 23 dient het ter omschrijving van een Imperativus (vgl. Matth. 9 : 18), zie ook Winer, S. 295 en 314 en volgg. Verder geeft hij hoegenaamd geen rekenschap, waarom hij met A ὁ διδάσκαλος λέγει weglaat (wat toch ook in Marcus en Lucas gevonden wordt) en na ὁ κύριος een *nieuw* λέγει invoegt. Waarom gist hij verder ὁ κύριος? en wat heeft hij dan nog gewonnen? Met welk recht wordt eerst μου ἐγγύς ἐστιν verwijderd, dat toch met ὁ καιρός een goed verstaanbaar geheel vormt? Kortom, de moeilijkheden, welke zich in dit vers opdoen, zijn volstrekt niet opgelost door wat Michelsen schreef.

XXVI : 29. Dat Alberti (aangehaald door Dr van Manen) hier noch ἀπ' ἄρτι, noch ἀπάρτι, maar ἀπαρτί omnino wil lezen is geen conjectuur op den oorspronkelijken tekst, geschreven naar de scriptio continua. Evenmin een dergelijke meening van Heinsius naar aanleiding van vs. 64.

XXVI: 31. Γέγραπται γάρ· πατάξω τὸν ποιμένα, καὶ διασκορπισθήσονται τὰ πρόβατα τῆς ποίμνης.

Drusius (bij Bowyer) wil gelezen hebben πάταξον. In Zach. 13: 7 heeft de Alex. —ξον (?), dat hier wellicht veranderd is in —ξω. Of, vraagt hij, las Mattheus אַךְ, Futurum, in plaats van הַךְ, Imperativus, zooals het laatste deel van het vers, dat in het Fut. staat, bewijst? Venema (bij Verschuir) wil eveneens πάταξον naar het Hebreeuwsch en naar de LXX. — Daar het O. T. meestal zeer vrij wordt aangehaald, zouden wij het reeds hierom niet raadzaam achten den tekst van N. T. zoo te veranderen, dat hij letterlijk overeenstemt met het oorspronkelijk Hebr., of zelfs met de LXX. In dit bizonder geval allerminst, daar, gelijk Drusius opmerkt, het tweede verbum ook in het Fut. staat, en deze geheele tekst sterk afwijkt van de LXX.

XXVI: 47. Καὶ ἔτι αὐτοῦ λαλοῦντος, ἰδοὺ Ἰούδας εἷς τῶν δώδεκα ἦλθεν, καὶ μετ' αὐτοῦ ὄχλος πολὺς μετὰ μαχαιρῶν καὶ ξύλων ἀπὸ τῶν ἀρχιερέων καὶ πρεσβυτέρων τοῦ λαοῦ.

Mangey (bij Bowyer) wil lezen: ξυστῶν „speren", in plaats van ξύλων „stokken". — Doch hier èn vs. 55, èn Mc. 14: 43 en 48, èn Lc. 22: 52 hebben alle HSS. ξύλων, zoodat deze lezing genoegzaam vaststaat, daar het geheel onverklaarbaar zou wezen, hoe op deze vijf plaatsen tegelijk de oorspronkelijke lezing spoorloos verdwenen zou zijn. Dat „stokken" genoemd zijn

is geen bezwaar; vergelijk de plaatsen bij Wetstein en andere commentatoren. Ξυστόν komt in het N. T. en in de LXX niet voor.

XXVI: 60. Καὶ οὐχ εὗρον πολλῶν προσελθόντων ψευδομαρτύρων. ὕστερον δὲ προσελθόντες δύο εἶπον·

Tischendorf zegt in zijn N. T., dat Lachmann „e coniectura" zijn lezing geeft. Wellicht hebben wij hier echter met een vergissing te doen, wat door de vele varianten zeer licht zou kunnen gebeuren, daar Lachmann in de voorrede van het tweede deel van zijn N. T. hierover niet spreekt.

De lezing, welke Michelsen (Evang. van Markus, bl. 173) voor de oorspronkelijke houdt, door Dr v. d. S. B. vermeld, wordt gevonden in eenige minuskel-hss.. Overigens merken wij terloops op, dat Griesbach niet de voorganger van Michelsen is, gelijk deze in zijn Ev. v. M. beweert en in de Studiën opnieuw herinnert, daar hij πόλλων ψευδομαρτύρων προσελθόντων behoudt en alleen het tweede οὐχ εὗρον schrapt; zie zijn Comm. crit., II. p. 29 en 30.

XXVI: 69. Ὁ δὲ Πέτρος ἐκάθητο ἔξω ἐν τῇ αὐλῇ·

De schrijver van de Opmerkingen enz. (blz. 43) ziet hier door ἔξω een grooten strijd veroorzaakt met vs. 58· „Het is als of men zeide: Petrus ging binnen in de zaal zitten .... Petrus nu, die, gelijk ik verhaald heb, buiten in de zaal was gaan zitten ...." Daarom wil

hij lezen ἔσω, dat honderde malen door de afschrijvers verward is met ἔξω, en omgekeerd. — De fout schuilt o. i. in des schrijvers verkeerde opvatting van αὐλή als „zaal". In vs. 58 (vergelijk Joh. 18 : 16) wordt het binnen komen van buiten beschreven; dat Petrus van de straat kwam op het terrein van den hoogepriester. Hij bleef nu bij de dienaren in den voorhof, terwijl Jezus gebracht werd naar het binnenste, hooger gelegen deel, van het huis, waarom Marcus (14 : 66) dan ook schrijft καὶ ὄντος τοῦ Πέτρου κάτω ἐν τῇ αὐλῇ. Evenmin als bij Marcus vs. 66 strijdt met vs. 54, strijdt bij Mattheus vs. 69 met vs. 58, daar ἔξω in vs. 69 gerekend is van de plaats af, waar onze Heer Zich bevond. Ἔξω ἐν τῇ αὐλῇ staat in tegenstelling met de zaal, waar de overpriesters waren; in vs. 58 is ἔσω (nl. ἐν τῇ αὐλῇ) tegenstelling met de straat.

XXVII : 8. Διὸ ἐκλήθη ὁ ἀγρὸς ἐκεῖνος ἀγρὸς αἵματος ἕως τῆς σήμερον.

Wassenbergh, I. 33, houdt dit vers blijkens de slotwoorden voor een aanteekening van later dagen, evenals 28 : 15, waar καί bij is gekomen, toen de glos in den tekst geraakt was. — Blijkens Hand. 1 : 19 heette de bedoelde akker reeds vóór het Pinksterfeest: „akker des bloeds"; vs. 8 kon dus na zooveel jaren, evenals 28 : 15, zeer goed geschreven zijn, hetzij door den Evangelist zelven, hetzij door diens vertaler, terwijl ook alle getuigen op *beide* plaatsen ἕως (of μέχρι) τῆς σήμερον hebben.

XXVII : 9. Τότε ἐπληρώθη τὸ ῥηθὲν διὰ Ἱερεμίου τοῦ προφήτου λέγοντος· καὶ ἔλαβον τὰ τριάκοντα ἀργύρια, τὴν τιμὴν τοῦ τετιμημένου ὃν ἐτιμήσαντο ἀπὸ υἱῶν Ἰσραήλ, (vs. 10) καὶ ἔδωκαν αὐτὰ εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ κεραμέως, καθὰ συνέταξέν μοι Κύριος.

Ἱερεμίου, Ζαχαρίου, Esaiam of alleen διὰ τοῦ προφήτου wordt in HSS. gevonden, zie Tischendorf. Heinsius echter, Exercit. p. 86, wil lezen διὰ Ἱερεμίου καὶ τοῦ προφήτου, terwijl Pearce (Heringa, blz. 488) het geheele achtste (?, lees: negende) vers uitmonstert. — Een σύγχυσις van wat Zacharia gezegd heeft met wat Jeremia profeteerde over den akker des pottebakkers, zoodat καὶ ἔδωκαν αὐτὰ εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ κεραμέως van Jeremia zou zijn en het overige van Zacharia, is zonder voorbeeld en neemt de bezwaren niet weg. Vreemd toch zou zijn dat Jeremia bij name genoemd wordt, terwijl slechts het kleinste gedeelte der woorden aan hem ontleend is; daarentegen de profeet, wiens woorden het hoofdbestanddeel vormen, slechts door τοῦ λέγοντος met de woorden, die er op volgen, aangeduid zou zijn, zoodat men uit de aanhaling moest opmaken wie bedoeld is. Bovendien zijn op deze wijze de woorden van Jeremia toch ook afhankelijk van τοῦ λέγοντος en zou dus het geheele citaat uit den ongenoemde genomen zijn. Wij meenen, dat alleen Zach. 11 : 13 vrij is aangehaald en er volstrekt geen zinspeling op Jer. 19 is. Vgl. Meyer. — Met Pearce dit geheele vers wegsnijden is den knoop doorhakken, waartoe echter de gansche getuigenis der oudheid ons het recht ontzegt,

daar men wel allerlei pogingen aanwendde om de moeilijkheid op te lossen, maar niemand twijfel omtrent de echtheid van dit vers uitspreekt.

XXVII : 16. Εἶχον δὲ τότε δέσμιον ἐπίσημον, λεγόμενον Βαραββᾶν.

De lezing Βαρ Ἀβᾶν, door Elsner (bij Stosch, p. 12) gewild, wordt gegeven bij enkele getuigen; zoo ook de lezing εἶχεν. Dr v. M. had alzoo de eerste en Dr v. d. S. B. de tweede niet moeten opnemen, daar het geen conjecturen zijn.

XXVII : 20. Οἱ δὲ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι ἔπεισαν τοὺς ὄχλους ἵνα αἰτήσωνται τὸν Βαραββᾶν, τὸν δὲ Ἰησοῦν ἀπολέσωσιν.

Prof. Naber uit in Mnemosyne 1881, p. 278 en volg., een onzeker vermoeden, nl. dat er oorspronkelijk zou gestaan hebben: ἔπεισαν τοὺς ὄχλους ἵνα Ἰησοῦν τὸν Βαραββᾶν ἀπολύσωσιν. Ἀπολύσωσιν zou ἀπολέσωσιν geworden zijn, terwijl de librarii daarna de verdere veranderingen maakten. Aanleiding tot dit vermoeden neemt de Hoogleeraar uit het volgende. Blijkens de opmerking van Origenes en het scholion in codex S bij 27 : 17 (zie Tischendorf) heette Barabbas ook Jezus. Omdat hij nu een naamgenoot van Jezus den Nazarener was stelde Pilatus de keus tusschen deze twee. Nu verwerpen Lachmann en Tischendorf wel dezen dubbelen naam om vs. 20 en 26, waar alleen τὸν Βαραββᾶν τὸν δὲ

Ἰησοῦν staat, doch in vs. 26 „inest quaedam incuria facile excusabilis". Vs. 20 kon ook in dezen vorm niet geschreven zijn, als Barabbas ook Jezus heette, maar hij stelt daarom ook de verandering voor. Want onder de menigte waren vele vrienden van Jezus, blijkens de gebeurtenissen, weinige dagen te voren geschied. Daarom zouden de overpriesters ook niet hebben durven beproeven het volk te overreden ἵνα αἰτήσωνται τὸν Βαραββᾶν, τὸν δὲ Ἰησοῦν ἀπολέσωσιν, maar hebben zij ongetwijfeld het volk geraden Barabbas te redden, zonder dadelijk aan te wijzen wat zij met Jezus wilden doen. Daarom ook vraagt Pilatus na de loslating van Barabbas op nieuw wat hij met Jezus doen zou, want het volk had zich alleen uitgelaten over Barabbas. Zoodat de priesters slechts langs een omweg en indirekt aanraadden ἵνα τὸν Ἰησοῦν ἀπολέσωσιν. — Hoewel wij in het minst niet aanspraak durven of kunnen maken op den titel „peritus judex", zij het ons toch vergund een „sententia" uit te spreken over het door den Hoogleeraar in het midden gebrachte. Vooreerst zou zeer bevreemdend zijn dat de getuigen, waaronder toch ook zeer oude voorkomen, zoo eenstemmig zijn in de lezing van dit vers. Was er zulk een ingrijpende verandering voorgevallen, er zou gewis meer wankeling in de lezing zijn, daar de tegenwoordige redactie op zijn best de tweede kan zijn na het verdwijnen van de oorspronkelijke. De twee voorgaande lezingen zouden derhalve spoorloos verloren zijn gegaan! Wel houden wij het er voor, dat in vs. 16 en 17 vóór Barabbas de naam Jezus moet ingevoegd worden, daar het verdwijnen van

dit woord alleszins verklaarbaar is, terwijl het insluipen volkomen raadselachtig zou zijn. Het bezwaar van Lachmann en Tischendorf is o. i. niet klemmend genoeg, daar in de bedoelde twee verzen, waarin de geschiedschrijver spreekt, misverstand onmogelijk is, omdat voor Jezus den Nazarener de benaming Jezus zonder meer de gewone, en dus ook hier voldoende is. *Pilatus* daarentegen spreekt van Jezus genaamd Christus, (vs. 17 en 22). Doch Mattheus geeft in vs. 16 een andere reden op, waarom de keus gegeven wordt tusschen onzen Heer en den moordenaar, dan de gelijkheid van naam: gelijk dan ook bij Marcus (15 : 11) de schare, en niet Pilatus, den naam Barabbas noemt. Ook blijkt niet veel van de aanwezigheid van vrienden des Heeren. Naar het verhaal van Mattheus bestaat er niet de minste weifeling in de bedoeling omtrent Jezus. Wèl moet de stadhouder vs. 21 herhalen, wat hij reeds vs. 17 gevraagd had, doch dit vindt zijn verklaring in het oponthoud, veroorzaakt door de boodschap zijner vrouw (vs. 19). Na de verkregen loslating van Barabbas is men eenstemmig omtrent het lot van Jezus, zelfs hartstochtelijk, zie vs. 22 en 25. Vergelijk ook Lucas 23 : 18, 21, 23. Verder meenen wij, dat na al wat voorgevallen was in den verloopen nacht de overpriesters en Farizeën thans te zeer in woede waren ontstoken om zulke kalme en sluwe berekeningen te maken en de schare zoo voorzichtig te bewerken. Thans waren zij te zeker van hun prooi om zóó te handelen. Ook zien wij uit Joh. 19 : 6, dat zij met hun aanhang in groote menigte waren opgekomen. — Hoe vernuftig de gissing

des Hoogleeraars ook zij, wij kunnen haar niet overnemen.

XXVII : 29. Καὶ πλέξαντες στέφανον ἐξ ἀκανθῶν ἐπέθηκαν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ καὶ κάλαμον ἐν τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ. καὶ γονυπετήσαντες ἔμπροσθεν αὐτοῦ ἐνέπαιξαν αὐτῷ λέγοντες· χαῖρε ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων.

Michelsen (Evangelie van Markus, bl. 183) meent, dat ἐνέπαιξαν (Text. Rec. ἐνέπαιξον) wellicht een corruptie is van ἠσπάζοντο (zie Marc. 15 : 18). — Evenwel is ἐνέπαιξαν volstrekt niet zinstorend of verkeerd, daar de bespotting eerst begon, toen de krijgsknechten den Heer, zóó uitgedoscht, als koning schenen te eeren. Marcus kon echter ook zeer goed schrijven gelijk hij deed. Beide Evangelisten beschrijven met hun eigen woorden dezelfde handeling, en daarom bestaat er niet de minste noodzakelijkheid om den tekst van Mattheus te wijzigen. Wilden zij gesproken woorden mededeelen, het zou iets anders zijn, omdat het dan op objectiviteit aankwam. Nu is het slechts een zaak van meer of minder schoonen en levendigen stijl.

XXVII : 33. Καὶ ἐλθόντες εἰς τόπον λεγόμενον Γολγοθᾶ, ὅ ἐστιν κρανίου τόπος λεγόμενος.

Wassenbergh, I. 16, ziet in ὅ ἐστιν κ. τ. λ. een verklarende kantteekening, evenals in τοῦτ' ἔστιν· θεέ μου θεέ μου, ἱνατί με ἐγκατέλιπες vs. 46. — Zie wat aangeteekend is bij 1 : 23.

XXVII: 33—39. Wassenberg, II. 31, wil de natuurlijke orde herstellen door deze verzen te lezen in deze opvolging: 33, 34, 37, 38, 35, 36, 39; want in vs. 35 geeft de Aoristus σταυρώσαντες bezwaar, waar verhaald wordt dat gedaan is wat van de krijgsknechten gezegd wordt dat zij daarna gedaan hebben. — Echter komt de Aoristus (vs. 37 ἐπέθηκαν) meer voor in onafhankelijke zinnen, die een opmerking bevatten, welke aan het vorige toegevoegd wordt; waarvoor ook soms het Plusquamperfectum gebruikt wordt; zie bv. Mt. 14: 3, 26: 48, (vgl. Winer, S. 258). Vs. 38 staat het Praesens in de levendige schildering (Winer, S. 250), terwijl mede door τότε uitgedrukt wordt dat deze handeling geschiedde gelijktijdig met de vorige. Overigens had ieder kruis zijn eigen wacht, zoodat in vs. 36 zeer goed bericht kon zijn dat de krijgslieden, die den Heer gekruisigd hadden, reeds neerzaten en Hem bewaakten, al moesten de beide boosdoeners nog aan het kruis gehecht worden. Zie ook Mc. 15: 27. Een omzetting van de verzen is dus niet noodig; terwijl men ook geen verklaring zou kunnen geven van het veranderen der oorspronkelijke volgorde in de tegenwoordige.

XXVII: 52, 53. Καὶ τὰ μνημεῖα ἀνεῴχθησαν καὶ πολλὰ σώματα τῶν κεκοιμημένων ἁγίων ἠγέρθησαν· (53) Καὶ ἐξελθόντες ἐκ τῶν μνημείων μετὰ τὴν ἔγερσιν αὐτοῦ εἰσῆλθον εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν καὶ ἐνεφανίσθησαν πολλοῖς.

Ottema (de Evv. van Mt. en Mk. enz., bl. XV) houdt deze verzen voor een zinstorend inschuifsel. — Had hij

gezegd, dat zij moeilijkheden bevatten, dan had hij waarheid gesproken, ofschoon dit nog geen recht zou gegeven hebben tot schrappen. Zinstorend zijn zij echter niet. Tot de beschrijving van wat bij den dood des Heeren geschiedde kunnen de gebeurtenissen van vs. 52 en 53 evenzeer behooren als de drie gebeurtenissen, welke in vs. 51 vermeld zijn. De zin wordt niet gestoord door het bijvoegen van eenige feiten bij drie andere, tegelijkertijd voorgevallen. Zou men uit vs. 54 een bezwaar willen ontleenen, dan had vs. 51ª (de scheuring van het voorhangsel) evenzeer aanstoot moeten geven, daar de hoofdman over honderd dit ook niet heeft kunnen zien. Ook is zeer begrijpelijk dat de Evangelist vs. 53 reeds te dezer plaatse invoegde, omdat hij deze gebeurtenis in haar geheel wilde mededeelen, en versnippering niet wenschelijk was. Zoo handelt hij meer.

XXVII : 58. Οὗτος προσελθὼν τῷ Πειλάτῳ ἠτήσατο τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ· τότε ὁ Πειλᾶτος ἐκέλευσεν ἀποδοθῆναι.

Prof. Naber (Mnemosyne, 1881, p. 277) twijfelt aan de echtheid van ἀποδοθῆναι (naar aanleiding van wat hij over Mt. 18 : 25 opmerkte) en wil liever αὐτὸ δοθῆναι, opdat daarenboven het verbum een subject hebbe. — De zin is duidelijk genoeg, zoodat het subject kon worden weggelaten. Wat het gebruik van ἀποδιδόναι betreft vergelijke men o. a. Mt. 21 : 41 οἵτινες ἀποδώσουσιν αὐτῷ τοὺς καρποὺς ἐν τοῖς καιροῖς αὐτῶν. Hand. 4 : 23 καὶ ... ἀπεδίδουν τὸ μαρτύριον οἱ ἀπόστολοι. Overigens

erkennen wij, dat uit ΑΤΤΟΔΟΘΗΝΑΙ zeer licht ontstaan kon ΑΠΟΔΟΘΗΝΑΙ.

XXVII : 61 (lees 62)—66 acht Semler later ingevoegd (Heringa, bl. 489.) — De gronden, welke hem tot dit vermoeden brachten, zijn ons onbekend; ook kunnen wij ze niet gissen. Het hier verhaalde is echter niet ongeloofwaardig en uit den blinden haat der Farizeën alleszins verklaarbaar. Zoo zouden 28 : 4 en 11 - 16 dan ook moeten zijn ingevoegd, gelijk een anonymus in Eichhorn's Repertorium ook wil.

XXVII : 63. Κύριε, ἐμνήσθημεν ὅτι ἐκεῖνος ὁ πλάνος εἶπεν ἔτι ζῶν· μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἐγείρομαι.

Schulz (vgl. Dr J. I. Doedes, Verhandeling over de tekstkritiek in de werken van Teylers godgel. genootsch. 34ste dl. bl. 132) oppert de vraag: coniiciasne ὅτι ζῶν μετά κτλ. (cf. vs. 43, 64, not. bb., XXVIII. 13,) enz. — Onnoodig. Na εἶπεν worden immers de eigen woorden dikwijls onmiddellijk aangehaald zonder voorafgaand ὅτι, bv. 8 : 12; 12 : 48; 27 : 25, 64. De lezing ἔτι ζῶν past ook goed in het verband, en moet derhalve niet zonder goede redenen veranderd worden.

XXVII : 65. Ἔφη αὐτοῖς ὁ Πειλᾶτος· ἔχετε κουστωδίαν· ὑπάγετε ἀσφαλίσασθε ὡς οἴδατε.

Michelsen (Studiën, 1881, bl. 159) wil ὡς οἴδατε plaatsen achter ἔχετε κουστωδίαν, zonder hiervoor eenige

reden te geven. — Dáár zou het echter volstrekt misplaatst zijn, terwijl het Pilatus' woord tot een zeer naief gezegde zou maken. Bovendien kan zulks ook niet, omdat ἔχετε een Imperativus is, en niet een Indicativus; want blijkens 28 : 14 zijn het niet de tempelsoldaten, maar Romeinsche krijgslieden, terwijl de overpriesters over dezen niets te zeggen hadden. Zij vroegen ook zeer bepaald Pilatus om een wacht. Daar hij nu, na al wat voorgevallen was, in een boozen luim was, antwoordde hij kortaf: hebt (dan) een wacht! Ὡς οἴδατε beteekent: gelijk gij het verstaat, weet. Vgl. Matth. 7 : 11.

XXVII : 66. Οἱ δὲ πορευθέντες ἠσφαλίσαντο τὸν τάφον, σφραγίσαντες τὸν λίθον μετὰ τῆς κουστωδίας.

Voor Michelsen (Studiën, 1881, blz. 159) is zeker dat μετὰ τῆς κουστωδίας achter πορευθέντες behoort. Evenwel zegt hij niet hoe hij tot deze zekerheid kwam. — Wij achten het nog niet eens waarschijnlijk. Grammatisch is er wel niets tegen in te brengen, doch gelijk in vs. 65 niet de bedoeling is, dat zij met de wacht zouden heengaan en het graf verzekeren, maar wel dat zij zouden heengaan en door middel van de wacht het graf in veiligheid houden, zoo ook hier. Het gebruik van μετά in dit geval laat zich verklaren en rechtvaardigen door Hand. 13 : 17, om de gemeenschap, begeleiding aan te duiden.

XXVIII : 7. Ἰδοὺ εἶπον ὑμῖν.

Markland en Maldonatus (bij Bowyer) en anderen (bij Meyer), zie ook Westcott en Hort's N. T., p. 542, en Appendix, p. 23, gissen, dat er oorspronkelijk gestaan heeft εἶπεν. — Inderdaad komt de verklaring van den engel eenigszins vreemd bij het gezegde. Het gebruik van den Aoristus is mede niet goed te verklaren, daar men het Perfectum zou verwachten, gelijk 24 : 25 ἰδοὺ προείρηκα ὑμιν. Marcus (16 : 7) bericht, dat de engel gezegd heeft: καθὼς εἶπεν ὑμῖν. Nu kon Mattheus dit zeer licht weergeven door ἰδοὺ εἶπεν ὑμῖν, daar hij het woordje ἰδού, gelijk bekend is, zeer veel gebruikt De verwisseling van O en Ε komt zeer dikwijls voor (vgl. wat Dr v. d. S. B. aanteekende bij Mt. 27 : 16); terwijl het gebruik van ἰδού ook geen bezwaren oplevert; men vergelijke 8 : 29 : καὶ ἰδοὺ ἔκραξαν λέγοντες· 9 : 3 : καὶ ἰδοὺ τινὲς .... εἶπον· 19 : 16 e. a.

XXVIII : 13. Εἴπατε ὅτι οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ νυκτὸς ἐλθόντες ἔκλεψαν αὐτὸν ἡμῶν κοιμωμένων.

Beza merkt op, dat bij de lezing ὑμῶν, welke Colinaeus liet drukken, ὅτι ophoudt overbodig te zijn. — Over het gebruik van ὅτι zie men wat aangeteekend is bij 21 : 16. De oratio directa zet hier juist levendigheid bij aan het verhaal.

XXVIII : 16. De verbetering van Michaëlis οἱ δὲ ἕνδεκα ΚΑΙ μαθηταί, door Dr van Manen vermeld, is niet een

conjectuur op den ons overgeleverden tekst van het origineel, maar een verandering in het werk van den vertaler, die voor zich zou hebben gehad: de elven ותלמידים of in het Chaldeeuwsch ותלמידיא, en nu de ו over het hoofd zou gezien hebben. Wij hebben hier derhalve niet met een eigenlijke conjectuur te doen.

XXVIII : 17. Καὶ ἰδόντες αὐτὸν προσεκύνησαν, οἱ δὲ ἐδίστασαν.

Beza wil voor οἱ δέ gelezen hebben οὐδέ, daar de elven niet konden twijfelen na al de verschijningen in de veertig dagen. Hij houdt om vs. 18—20 deze geschiedenis voor dezelfde als die, welke beschreven is in Luc. 24 : 20 (?) en Hand. 1 : 4. — Volgens Mattheus bescheidt onze Heer Zijn discipelen naar Galilea om Hem daar voor het eerst te zien. Mattheus zegt ook niets van vroegere verschijningen. Daarom kan hij ook vermelden, dat zij twijfelden; gelijk de andere Evangelisten ook mededeelen. Overigens is aan Hand. 1 : 4 in het geheel niet te denken, daar de hemelvaart niet in Galilea, maar op den Olijfberg bij Jeruzalem plaats had. —

Valckenaer, (Schediasma, p. 350 en 351), wil aangevuld hebben: οἱ MEN προσεκύνησαν en schrijft verder, dat αὐτῷ wel door een ander kon zijn weggelaten, maar niet door Mattheus, die dit woordje altijd bij προσκυνεῖν voegt. — Echter is de invoeging van μέν niet noodzakelijk blijkens Mt. 26 : 67, Luc. 5 : 33. Vergelijk ook Winer, S. 100, en Meyer o. d. p. Evenzoo hebben wij te oordeelen over het vermeende wegvallen van αὐτῷ.

Mattheus voegt wel doorgaans αὐτῷ of iets dergelijks bij προσκυνεῖν, doch 20 : 20 staat het ook zonder verwijderd object, wat te meer bewijst, dat die invoeging niet gebiedend geëischt wordt. —

Een ongenoemde (bij Valckenaer) leest in plaats van ἐδίστασαν: διέστησαν, a reliquis stabant remoti, wat begunstigd zou worden door καὶ προσελθὼν ὁ Ἰησοῦς κ. τ. λ. — Bornemann (Stud. u. Krit. 1843, S. 126) wil διέστασαν, traden uit elkander (van vrees), daar διέστησαν onnoodig is; vgl. Deut. 10 : 8, Dan. 1 : 4, Mt. 17 : 6, Thucyd. 4 : 56; 7 : 28; 8 : 76. — Vooreerst hebben wij reeds aangewezen, dat „twijfelen" een goeden zin geeft, zoodat de conjectuur overbodig is. Verder zou men tegen de lezing, welke Bornemann voorstelt, hetzelfde kunnen opmerken als wat hij in het midden brengt tegen ἐδίστασαν. —

Dr v. d. S. Bakhuyzen (Conjecturaal-kritiek, blz. 138) houdt οἱ δὲ ἐδίστασαν voor een kantteekening, welke diende om het verhaal in overeenstemming te brengen met Lc. 24 : 37 en Joh. 20 : 26, daar uit wat vs. 8 enz. volgt, blijkt, dat *hier* van twijfelende leerlingen geen spraak is geweest. — Uit vs. 8 enz. blijkt niet hoe de discipelen de boodschap der vrouwen hebben opgenomen; noch geloovig aannemen noch twijfelend verwerpen wordt vermeld. De discipelen komen eerst vs. 16 ter sprake. Uit Lc. 24 : 11 evenwel zien wij, dat zij het bericht der vrouwen niet geloofden. Omdat nu de grond weggevallen is, waarop Dr v. d. S. B. bouwde bij het maken van deze gissing, valt de conjectuur zelf ook.

XXVIII : 18. De lezing, door E. Hutter in zijn N. T. van 1599 gedrukt, welke Dr v. Manen vermeld, wordt gelezen door een getuige, nl. de Arm., terwijl de Syr., Pers. p., en Juvencus nagenoeg hetzelfde hebben. Zie Griesbach's N. T.

XXVIII : 19. Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος.

Mangey (bij Bowyer) wil na υἱοῦ een punt plaatsen, en dan lezen διὰ τοῦ πνεύματος διδάσκοντες κτέ. met verwijzing naar Hand. 1 : 2, waar een dergelijke uitdrukking voorkomt. — Bowyer deelt de redenen voor deze geweldige verandering niet mede, en wij kunnen ze volstrekt niet gissen. Daar de woorden echter niets aanstootelijks bevatten en niet zinstorend zijn, behouden wij de lezing der HSS., te meer, daar het onverklaarbaar is hoe de verbastering ontstaan zou zijn.

Dat Köstlin dit vers houdt voor afkomstig van een katholiseerenden omwerker (zie Dr v. M.) behoort tot het gebied der historisch-litterarische kritiek.

Omtrent het gevoelen van Dr v. d. S. Bakhuyzen, die de dogmatische doopformule voor later toegevoegd houdt, zie men het geschrevene bij Mt. 24 : 14. W. A. Teller (zie Sylloge coniecturarum enz. achter Knapp's N. T.) schijnt hem hierin voorgegaan te zijn.

Mt.	19 : 9	is	besproken	bij	Mt. 5 : 32.
	14 : 24	„	„	„	12 : 40.
	14 : 28	„	„	„	12 : 40.
	26 : 51	„	„	„	14 : 1.
	26 : 64	„	„	„	26 : 29.
	27 : 2	„	„	„	25 : 6.
	27 : 46	„	„	„	27 : 33.
	28 : 4, 11—16	„	„	„	27 : 61.
	28 : 15	„	„	„	27 : 8.

Plaatsen, die ons toeschijnen door een Conjectuur verbeterd te moeten worden:

Mt.	1 : 16	zie	blz.	6.
	1 : 18	„	„	8.
	2 : 22	„	„	14.
	5 : 33	„	„	30.
	7 : 19	„	„	39.
	8 : 9	„	„	44.
	9 : 36	„	„	52.
	16 : 11	„	„	84.
	21 : 31	„	„	110.
	24 : 38	„	„	129.
	28 : 7	„	„	148.

STELLINGEN.

STELLINGEN.

I.

Wanneer hij, die zich ten doel stelt den oorspronkelijken tekst des N. T. uittegeven, een door hem goedgekeurde conjectuur daarin niet opneemt, verraadt dit òf nog eenigen twijfel aan haar juistheid òf inconsequentie.

II.

De bewering dat Maria ook na de geboorte van onzen Heer maagd is gebleven strijdt tegen de mededeelingen van het N. T. en vloeit eigenlijk voort uit een streven naar Kreatuurvergoding.

III.

De verklaring van het doel der duisternis tijdens het kruislijden onzes Heeren moet geput worden uit de gedachten, in het O. T. aan duisternis verbonden,

terwijl men bepaald ook de voorspellingen omtrent den יוֹם יהוה of יוֹם גָּדוֹל in het oog moet houden.

IV.

Niet aantebevelen is het voorstel van Prof. de Goeje (Theol. Tijdschrift, 1868, blz. 179) om naar de LXX en den ouden Palaestijnschen Targum in Deut. 32 : 8 אֵל te lezen in plaats van יִשְׂרָאֵל.

V.

Ten onrechte beroept Robertson Smith, The old Testament in the Jewish Church, p. 287 en 288, zich o. a. ook op Jer. 7 : 22 om te bewijzen, dat de Levitische wetgeving niet van Mozes kan zijn.

VI.

Op sommige plaatsen is bij den מַלְאַךְ יהוה bepaald aan den Logos te denken.

VII.

De geschiedenis van den godsdienst kan slechts daarom niet beschreven worden, omdat er te groote gapingen zijn in de bronnen, waaruit zij samengesteld moet worden.

VIII.

Wanneer men in de Encyclopedie der Christelijke

Theologie ook een dogmatisch deel aanneemt, moet de Bijbelsche Theologie des N. V. daarin een plaats vinden.

IX.

De redenen des Heeren, gelijk ook die van andere sprekers, zijn in het N. T. meer of minder vrij weergegeven.

X.

Om het leerstuk over de Heilige Schrift naar behooren vast te stellen dient men zoowel te letten op den vorm, waarin zij zich aanbiedt, als op de uitspraken, welke zij omtrent zich zelve geeft.

XI.

Kwamen de Arianen de godheid van den Zoon Gods te na, in het Symbolum Quicunque wordt Zijn subordinatie aan den Vader voorbijgegaan.

XII.

De Heilige Schriften geven geen grond voor de stelling dat de Logos in het vleesch zou gekomen zijn, ook al ware de mensch niet door de zonde gevallen.

XIII.

De leer der uitverkiezing mag bij de Evangelieprediking nimmer uitgangspunt zijn.

XIV.

Bij het zoogenaamde Perfectionisme staat in plaats van de eere Gods het geluk van den mensch te veel op den voorgrond.

XV.

Zij, die het Christendom zoeken uittebreiden door het Spiritisme, handelen in strijd met den geopenbaarden wil van God en moeten dus tegengestaan worden.

XVI.

Een waarachtig Christen moet streven naar Zondagsheiliging, waarvan Zondagsrust het gevolg is, welke echter nimmer doel mag worden.

XVII.

Wenschelijk is in het belang der Kerk en der bizondere personen stipter naleving van Art. 38 al. 4 en 5 van het Reglement op het Godsdienstonderwijs in de Nederl. Herv. Kerk (waardoor de aanneming tot en

bevestiging als lidmaat voornamelijk afhankelijk gesteld wordt van de belijdenis van het geloof des harten).

XVIII.

Wie gezangen uit den eeredienst der Nederlandsche Hervormde kerk weert, ontneemt dezen daarmede een specifiek Christelijk bestanddeel.

DRUKFOUTEN.

blz.	1	regel	5	v. b.	lees	υἱοῦ	in pl. v.	ὑιοῦ.
„	13	„	13	v. o.	„	Φωνὴ	„ „ „	Φωνῇ.
„	26	„	11	v. b.	„	V:10	„ „ „	5:10.
„	26	„	6	v. o.	„	V:13	„ „ „	5:13.
„	27	„	3	v. b.	„	V:19	„ „ „	5:19.
„	63	„	8	v. o.	„	XI:12	„ „ „	IX:12.
Op verschillende plaatsen					„	Dr	„ „ „	Dr.